

Η κυνική φιλοσοφία και οι φιλοσοφίες των ελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εισαγωγή μπορεί να αποτελέσει το ερέθισμα για να εισαχθούν οι μαθητές στην προβληματική του κεφαλαίου που σχετίζεται με τις ηθικές και πολιτικές αντιλήψεις που βρίσκουμε στις φιλοσοφίες οι οποίες αναπτύχθηκαν στους ελληνοιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους και στην ύστερη αρχαιότητα. Κατά τη διδασκαλία, είναι χρήσιμο να προτείνεται στους μαθητές να συμβουλευούνται τον χρονολογικό πίνακα, τα εργοβιογραφικά και τον χάρτη στο τέλος του βιβλίου τους.

ΕΝΟΤΗΤΑ 1

(1 διδακτική ώρα)

Οι Κυνικοί, το διδακτό της αρετής και η ευδαιμονία

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν οι μαθητές τη φιλοσοφία των Κυνικών και ειδικότερα τις ηθικές αντιλήψεις του Αντισθένη, μαθητή του Σωκράτη, και των κυνικών φιλοσόφων Διογένη και Κράττηα.
- Να συσχετίσουν τον αντισυμβατικό τρόπο ζωής των Κυνικών με τις ηθικές τους αντιλήψεις.
- Να συζητήσουν κατά πόσο είναι διδακτή η αρετή και για τη σύνδεση αρετής και ευδαιμονίας.
- Να συνδέσουν τη στάση «του σοφού» μέσα στη ζωή με τη διδασκαλία των Κυνικών.

Το πρωτότυπο κείμενο

Διελέγετο [sc. ὁ Ἀντισθένης] δ' ἐν τῷ Κυνοσάργει γυμνασίῳ μικρὸν ἄπωθεν τῶν πλῶν· ὅθεν τινὲς καὶ τὴν κυνικὴν ἐντεῦθεν ὀνομασθῆναι [...] Οὗτος ἠγήσατο καὶ τῆς Διογένους ἀπαθείας καὶ τῆς Κράττητος ἐγκρατείας καὶ τῆς Ζήνωνος καρτερίας, αὐτὸς ὑποθέμενος τῇ πόλει τὰ θεμέλια [...] Ἦρεσκεν αὐτῷ [sc. Ἀντισθένει] καὶ τάδε. Διδακτὴν ἀπεδείκνυε τὴν ἀρετὴν. Καὶ τοὺς αὐτοὺς εὐγενεῖς τοὺς καὶ ἐναρέτους· ἀντάρκη δὲ τὴν ἀρετὴν πρὸς εὐδαιμονίαν, μηδενὸς προσδεομένην ὅτι μὴ Σωκρατικῆς ἰσχύος. Τὴν τ' ἀρετὴν τῶν ἔργων εἶναι, μίτε λόγων πλείστων δεομένην μίτε μαθημάτων. Αντάρκη τ' εἶναι τὸν σοφὸν πάντα γὰρ αὐτοῦ εἶναι τὰ τῶν ἄλλων. Τὴν τ' ἀδοξίαν ἀγαθὸν καὶ ἴσον τῷ πόνῳ. Καὶ τὸν σοφὸν οὐ κατὰ τοὺς κειμένους νόμους πολιτεύεσθαι, ἀλλὰ κατὰ τὸν τῆς ἀρετῆς.

(απόσπ. 32 και απόσπ. 160, Διογένης Λαέρτιος, Φιλοσόφων βίων και δογμάτων συναγωγή, VI, 13-15 και 10-13)

Πηγές και μεταφράσεις

Το πρωτότυπο κείμενο και οι μεταφράσεις αυτού και των παράλληλων κειμένων είναι από το: *Οι αρχαίοι κυνικοί. Αποσπάσματα και μαρτυρίες*, επιμέλεια-μετάφραση-σχολιασμός Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Γνώση, Αθήνα 2006, σελ. 35-37 και 117-118 (Η συλλογή αυτή συγκροτήθηκε με βάση το αντίστοιχο μέρος του τετρατόμου έργου του G. Giannantoni, *Socraticorum Reliquiae*, 1983-1985).

Διδακτικές επισημάνσεις

Το κείμενο σκοπεύει να γνωρίσει στους μαθητές τον κυνισμό ως φιλοσοφικό ρεύμα που συνδέει τη διδασκαλία του Σωκράτη με τις φιλοσοφίες της ελληνοιστικής εποχής. Σχετίζεται με την ηθική του Αντισθένη, η οποία συνδέει την αρετή με την ευδαιμονία. Η αρετή είναι κατά τον Αντισθένη διδακτή, βασίζεται δηλαδή στη γνώση. Ηθικός στόχος του ανθρώπου είναι η εσωτερική ελευθερία.

Οι Κυνικοί απέφευγαν τις θεωρίες και δεν είχαν σταθερές πεποιθήσεις. Απέριπταν επίσης τα παρδοσιακά μαθήματα, όπως τη γεωμετρία και την αστρονομία. Έχει υποστηριχθεί από τους επικριτές του Κυνισμού πως δεν ήταν σχολή σκέψης, αλλά τρόπος ζωής. Ο ασκητικός τρόπος ζωής των Κυνικών ήταν απλός και δύσκολος, φαινόταν ιδιόρρυθμος και γραφικός και στους αυτοκρατορικούς χρόνους προκαλούσε στους Ρωμαίους αντιπάθεια.

Για εισαγωγή στην προβληματική της ενότητας, καλό είναι να επιμεριστεί αυτή σε τρεις άξονες:

- Να προσδιοριστεί η έννοια «Κυνισμός» και να δειχθεί αν είναι σχολή σκέψης ή τρόπος ζωής.
- Να διερευνηθεί η προέλευση της ονομασίας και να συνδεθεί με τον γεωγραφικό χώρο της αρχαίας Αθήνας.
- Να επισημανθούν οι έννοιες που στηρίζουν την ηθική του Αντισθένη και των άλλων κυνικών φιλοσόφων.

1. Αφόρμηση: η προετοιμασία των μαθητών μπορεί να ξεκινήσει από την ανάγνωση και τον σχολιασμό των εισαγωγικών σημειωμάτων.

2. Παρουσίαση του κειμένου: το κείμενο διαβάζεται από τον διδάσκοντα.

3. Θέμα «Ο Κυνισμός ως φιλοσοφικό κίνημα και το διδακτό της αρετής»: καθορίζεται με συζήτηση.

4. Ανάλυση-Σύνθεση: οι μαθητές καλούνται να εντοπίσουν τις κύριες έννοιες-θεματικές του κειμένου (διδακτό της αρετής, σοφία-αυτάρκεια) και να τις συνδέσουν με την προηγούμενη γνώση. Γίνεται σύνδεση της ονομασίας Κυνικοί με τον τόπο διδασκαλίας και εντοπίζεται πως η διδασκαλία του Αντισθένη γίνεται γνωστή μέσα από κείμενο του Διογένη Λαέρτιου, βιογράφου της αρχαιότητας. Η διδασκαλία διευρύνεται με την αξιοποίηση των παράλληλων κειμένων και με τη συνδυαστική αξιοποίηση του εποπτικού υλικού. Οι μαθητές γνωρίζουν μια άλλη μορφή φιλοσοφικής διδασκαλίας της αρχαιότητας που είναι τρόπος ζωής παρά συστηματική διδασκαλία. **Εναλλακτική αφόρμηση:** το μάθημα μπορεί να ξεκινήσει με αναφορά σε σύγχρονα φαινόμενα αντισυμβατικής συμπεριφοράς (χίππυς, pank) ή σε σύγχρονους αντισυμβατικούς καλλιτέχνες (Νταλί, Warhol). Για το θέμα αυτό βλ. Τζαίησον Ξενάκης, *Χίππιδες και Κυνικοί*, Αθήνα 1976.

5. Ανακεφαλαίωση.

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: τον λιτό και αυτάρκη τρόπο ζωής που αποφεύγει την οποιαδήποτε επίδειξη και επιδίωξη της δόξας (ασημότητα). Βλ. Βιβλ. μαθ., σχόλια 6, 7, 8, 9, 10, σελ. 115 και Βιβλ. εκπ., συμπλ. σχόλια 3, 4, σελ. 91.

Ερώτηση 2η: με την αρετή, τον λιτό βίο και την απόκτηση της εσωτερικής ελευθερίας. Με την υποταγή και την αυτοκυριαρχία των παθών διά της σοφίας. Βλ. Βιβλ. μαθ., σχόλια 1, 3, 5, σελ. 115 και Βιβλ. εκπ. συμπλ. σχόλια 2, 3, σελ. 91.

Ερώτηση 3η: βλ. Βιβλ. εκπ., συμπλ. σχόλιο 2, σελ. 91.

Ερώτηση 4η: βιωματικό χαρακτήρα και γενικότερο προβληματισμού. Ποιοι και γιατί θεωρούνται σήμερα κυνικοί στις τέχνες, τη λογοτεχνία, τη μουσική, την πολιτική κ.ά. Να συγκρίνετε την απάντηση του Αντισθένη με το σωκρατικό *γνώθι σαυτόν* (Βιβλ. μαθ., σελ. 60).

Ερώτηση 5η: βλ. σελ. 114, περιθώριο: *Ερωτηθείς τί αὐτῷ περιέγεγονεν ἐκ φιλοσοφίας, ἔφη (ὁ Ἄντισθένης), «τὸ δύνασθαι ἐναντῶ ὁμίλειν»*, απόσπ. 112, Διογ. Λαέρτιος, *Φιλοσόφων βίων και δογμάτων συναγωγή*, VI, 6, βλ. σχόλιο Σκουτερόπουλου, ὁ.π., σελ. 98).

Εναλλακτική άσκηση

Να καταγράψετε τις λέξεις των κειμένων που αναφέρονται (α) στην ηθική (β) στην πολιτική και (γ) στην κοινωνική προβληματική. Σχετικά με τους κύριους άξονες είναι τα θέματα που ακολουθούν:

1 Τι είναι ο Κυνισμός; Σχολή σκέψης ή τρόπος ζωής;

Για τον Κυνισμό παραδίδεται πως ο Αντισθένης έχει δώσει τον ακόλουθο ορισμό (απόσπ. 162): «Κυνισμός» ένας δυναμικός δρόμος προς την αρετή. Και «οι σοβαροί άνθρωποι να ακολουθούν τον Κυνισμό» φιλοσοφική διδασκαλία. Ο ορισμός του Κυνισμού είναι: σύντομος δρόμος προς την αρετή. Τελικός στόχος του Κυνισμού είναι να ζει κανείς σύμφωνα με την αρετή, όπως ο Διογένης και ο Ζήνων από το Κίτιο. Προτιμούσαν τον λιτό τρόπο ζωής και τρέφονταν με ό,τι είχαν· τον πλούτο, τη δόξα και την ευγενική καταγωγή τα περιφρονούσαν. Ορισμένοι χρησιμοποιούσαν βότανα και κρύο νερό, στεγάζονταν όπου τύχαινε, και σε πιθάκια, και υποστήριζαν ότι γνώρισμα του θεού είναι να μην χρειάζεται τίποτα, και γνώρισμα εκείνων που μοιάζουν με τον θεό να χρειάζονται λίγα πράγματα. Πρεσβεύουν επίσης ότι την αρετή μπορεί κανείς να τη διδαχθεί και [ότι είναι] η αρετή κάτι που δε χάνεται.

Αντισθένης (162) [Σούδα, στα λήμματα «κυνισμός» και *κυνειν δειν τοις σπουδαιois*, μπηφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος]

2 Ονομασία προέλευσης του όρου Κυνισμός

A. Από την τοποθεσία Κυνοσάργους των Αθηνών. (Αντισθένης, απόσπ. 32).

Διελέγετο (sc. ὁ Ἄντισθένης) δ' ἐν τῷ Κυνοσάργει γυμνασίῳ μικρὸν ἄπωθεν τῶν πυλῶν· ὅθεν τινὲς καὶ τὴν κυνικὴν ἐντεῦθεν ὀνομασθῆναι (Διογ. Λαέρτιος, *Φιλοσόφων βίων και δογμάτων συναγωγή*, VI 13-15).

B. Από τη λέξη «κύων», που αποδόθηκε στον Διογένη για τον οποίο έχουμε μαρτυρίες ανεκδοτολογικού χαρακτήρα, όπως με το πιθάκι, το λυχνάρι του, τον Αλέξανδρο, οι οποίες απεικονίζονται στο Βιβλίο του μαθητή. Οι μαρτυρίες προέρχονται από τους Διογένη Λαέρτιο, Πλούταρχο, Επίκτητο, Μάξιμο Τύριο κ.ά., όπως: *Διογένης, Ἄντισθένης ὁμιλητής, ὃς πρῶτος Κύων ἐπεκλήθη· ἐν πίθῳ δὲ διέτριβεν.* (απόσπ. 4, Σούδα, στο λήμμα «Διογένης», ὁ.π.).

«Όταν ρωτήθηκε ο Διογένης τι κάνει και τον αποκαλούν “σκύλο” απάντησε: “Όσους μου δίνουν, τους γαλιφίζω· όσους δε μου δίνουν, τους γαυγίζω· τους κακούς τους δαγκώνω”» (απόσπ. 181, Διογένης Λαέρτιος *Φιλοσόφων βίων και δογμάτων συναγωγή*, VI, 60).

3 **Σοφία και αυτάρκεια:** οι Κυνικοί, ως συνεχιστές της σωκρατικής φιλοσοφίας, εισάγουν για πρώτη φορά την καθοριστική σημασία των εννοιών αυτάρκεια, αταραξία, αδιαφορία και συντελούν στη διαμόρφωση της ηθικής της ελληνιστικής εποχής (Στωικοί, Επικουρείοι, Σκεπτικοί επηρεάζονται από αυτές).

4 **Οι Κυνικοί για τη φιλοσοφία και τη γνώση:** οι Κυνικοί απέρριψαν την πλατωνική-αριστοτελική αντίληψη σύμφωνα με την οποία η φιλοσοφία είναι γνώση. Για τον λόγο αυτό δεν αναγνώριζαν συγκεκριμένους θεσμούς και ιδρύματα που χρησιμοποιούνται για τη μετάδοση αυτής της γνώσης. Ο κυνικός φιλόσοφος προτιμά να μένει στο περιθώριο, να περιπλανάται και να συνομιλεί με τον οποιονδήποτε άνθρωπο. Η επιδίωξη της ατομικής αυτάρκειας και της κατάκτησης της εσωτερικής, μεταφυσικών διαστάσεων, ελευθερίας είναι κύριο χαρακτηριστικό της κυνικής φιλοσοφίας.

5 Ο λιτός κυνικός τρόπος ζωής μπορεί να συσχετισθεί με την κυνική θεολογία. Ο Αντισθένης υποστήριζε ότι στη λαϊκή πίστη υπάρχουν πολλοί θεοί, μόνον ένας όμως φυσικός θεός, και αυτός είναι ο δημιουργός των πάντων (απόσπ. 213 Lactanius, *Divinae institutiones*, I 5, 18-19, βλ. Ν. Σκουτερόπουλος, ὁ.π.). Από άλλο σχετικό απόσπασμα πληροφορούμαστε πως ο Αντισθένης στον *Φυσικό* είπε ότι υπάρχει μόνον ένας θεός στη φύση, παρόλο ότι τα έθνη και οι πολιτείες έχουν τους δικούς τους λαϊκούς θεούς (απόσπ. 214, Lactanius, *De ira Dei*, 11, 14). Ο Αντισθένης δε συνέλαβε ως διανόημα του Κυνισμού ότι ο θεός δε μοιάζει με τίποτα αλλά το υποστήριξε ως εταίρος του Σωκράτη: «κανένας, έτσι δεν μπορεί να τον γνωρίσει από μian ει-

κόνα» (απόσπ. 215, Κλήμης Αλεξανδρείς, *Προτρεπτικός*, VI 71, 2). Η θεολογία των Κυνικών ήταν κατά βάση αγνωστικιστική και η κριτική της παραδοσιακής λαϊκής λατρείας αποτελεί αμφισβήτηση των παραδοσμένων θρησκευτικών αξιών.

Διαθεματική εργασία

Στην εικόνα διαπιστώνουμε την αντιπαράθεση δύο συστημάτων αξιών. Ο κατακτητής του κόσμου, πρότυπο δύναμης και εξουσίας, συναντά τον Διογένη, πρότυπο ανθρώπου που περιφρονεί κάθε κοινωνική αξία.

Στο πλαίσιο της συγκριτικής θεώρησης και της διαθεματικής προσέγγισης, θα μπορούσαμε να εξετάσουμε επίσης τις επιδράσεις (συσχετίσεις), τις ομοιότητες και διαφορές μεταξύ της κυνικής και της χριστιανικής θεολογίας. Στο πλαίσιο αυτό μπορεί να συσχετισθεί και να συγκριθεί η κυνική άσκηση (Διογένης, απόσπ. 361, Διογ. Λαέρτιος, *Φιλοσόφων βίων και δογμάτων συναγωγή*, VI 70-71: «Ο Διογένης έλεγε ότι η άσκηση έχει δύο όψεις: αφενός την ψυχική και αφετέρου τη σωματική: με τη συνεχή εκτέλεση αυτής της διπλής άσκησης διαμορφώνονται σκέψεις οι οποίες καθιστούν εύκολη την πραγματοποίηση των έργων της αρετής. Κι έλεγε ακόμη ότι το ένα είδος άσκησης είναι λειψό χωρίς το άλλο, αφού η καλή κατάσταση και η δύναμη συγκαταλέγεται στους απαραίτητους όρους για την ψυχή όσο και για το σώμα...») με τη διδασκαλία του χριστιανικού ασκητισμού/μοναχισμού και να αντιπαρατεθεί το πρότυπο του κυνικού ασκητή με του χριστιανού αναχωρητή-μοναχού.

Μπορεί να συνεξετασθεί, επίσης, παραδειγματικά ο λιτός κυνικός τρόπος ζωής με τον χριστιανικό ασκητικό τρόπο ζωής ή να μελετηθούν συγκριτικά οι κοινές ηθικές αξίες (αυτάρκεια, απαραξία, ακτημοσύνη, απάθεια) του Κυνισμού και του Χριστιανισμού (βλ. *Θρησκευτικά*, Γ' Γυμνασίου, μαθ. 16 και 17).

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

1 Αντισθένης... γυμναστήριο του Κυνοσάργου: από το κείμενο συνάγεται πως ο Αντισθένης ενδεχομένως είχε «ένα είδος σχολής ή τουλάχιστον μια ομάδα μαθητών» και τόπο συναντήσεων το γυμναστήριο του Κυνοσάργου (στην περιοχή της σημερινής αθηναϊκής συνοικίας του Ν. Κόσμου), βλ. W.K.G. Guthrie, *History of Greek Philosophy*, τ. 3, σελ. 306. Στο ίδιο κείμενο αναφέρεται πως ο Ξενοφών τον θεωρούσε «εξαιρετικά ευχάριστο στις συναναστροφές και εξαιρετικά εγκρατή ως προς όλα τα άλλα». Στο *Συμπόσιον* (422 π.Χ.) ο Ξενοφών τον περιγράφει ως «κάπως ανάγωγο, εριστικό, χωρίς λεπτότητα, και ταυτόχρονα έτοιμο να αποκρούσει αμέσως κάθε υποψία μομφής εναντίον του». Ο Αντισθένης υπήρξε πηγή έμπνευσης του Κυνισμού, ωστόσο από πουθενά δε συνάγεται ότι είχε ως πρότυπο τους φυσικούς τρόπους που αποδίδονται αργότερα με τον Διογένη (Σκουτερόπουλος, *ό.π.*, σελ. 37).

2 Η αρετή μπορεί να διδαχθεί: η άποψη αυτή είχε συζητηθεί από τη Σοφιστική και στους κύκλους των Σωκρατικών (βλ. Πλάτων, *Πρωταγόρας*). Στη συνέχεια του κειμένου υποστηρίζει ότι προϋπόθεση της ευτυχίας είναι να ζει κανείς με τρόπο ενάρετο, δηλαδή πράττοντας το δίκαιο, το όσιο, το καλό κ.ά.

3 Δύναμη σαν αυτή του Σωκράτη: η «σωκρατική ισχύς», στην οποία αναφέρεται εδώ ο Αντισθένης, είναι η κυριαρχία του έλλογου «εγώ» πάνω στις ορμές, η ασκητική καταπίεση μίας επιθυμίας που δεν είναι αναγκαία να εκπληρωθεί.

4 Αρετή – πράξεις – διδασκαλίες: για τον Αντισθένη, η ηθική είναι θέμα πράξης και όχι λόγων και διδασχών, γι' αυτό και η ελευθερία της βούλησης είναι προϋπόθεση για την πράγματωση ηθικών στόχων και την απαξίωση αξιών που συνήθως επιδιώκουν οι άνθρωποι, όπως η τιμή και η δόξα. Η προσπάθεια να δαμάσει κανείς τα πάθη και τις ορμές ή τα ελαττώματα, όπως η ματαιοδοξία.

5 Ο σοφός έχει αυτάρκεια: προβάλλεται το ιδεώδες του σοφού, ο οποίος δεν επηρεάζεται από εξωτερικούς παράγοντες ή την τύχη και είναι ικανός να αντιμετωπίσει όλες τις καταστάσεις.

6 Ισχύοντες νόμοι – νόμος της αρετής: ο ηθικός νόμος είναι, για τον Αντισθένη, ο νόμος της αρετής με

τον οποίο αξιολογούνται οι θεσμοί και οι κωδικοποιήσεις. Εδώ φαίνεται να απαξιώνει τους νόμους της πολιτείας, τις κοινωνικές συμβάσεις, την ιδιοκτησία αλλά και τα παραδεδομένα και την κυρίαρχη αστική ηθική.

Στην προκειμένη περίπτωση, ο Αντισθένης προβαίνει στην κριτική του πολιτισμού και προτείνει την αντιστροφή των παραδεδομένων/κυρίαρχων αξιών της κοινωνίας. Ενώ οι κυρίαρχες ηθικές αξίες της κοινωνίας είναι ο πλούτος, η δόξα και η κοινωνική καταξίωση, για τον Αντισθένη η περιφρόνηση αυτών των «αξιών» αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη της αρετής, που διασώζει τον άνθρωπο από την υπερβολή της ματαιοδοξίας. Η κυνική αντίθεση στις ισχύουσες/παραδεδομένες πολιτικές, πολιτιστικές και θρησκευτικές αξίες της πόλης-κράτους γίνεται κατανοητή στο βαθμό που αυτή αποτελεί συνέχεια και σύνθεση της σωκρατικής και σοφιστικής κριτικής του νόμου με βάση την αρετή. Για τον Αντισθένη, ο νόμος της αρετής ταυτίζεται με τον φυσικό νόμο που αποτελεί προϋπόθεση και κριτήριο για όλες τις δεδομένες θεσμοθετήσεις και κωδικοποιήσεις (Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, *ό.π.*, 119-120). Με αφορμή τον θάνατο του Σωκράτη οι Κυνικοί αμφισβητούν γενικά την ισχύουσα πολιτική νομοθεσία και ασκούν έντονη κριτική στο πολιτικό σύστημα της αθηναϊκής δημοκρατίας του πρώτου μισού του 4ου αιώνα π.Χ. Ο Αντισθένης φαίνεται να συνεχίζει τη σοφιστική κριτική που έθεσε την αντίθεση φύσης και πολιτισμού (*φύσει-νόμω*) και ασκεί ριζική κριτική στον πολιτισμό ως αντίθετο της ανθρώπινης φύσης.

Σχολιασμός στα παράλληλα κείμενα

1 Το παράλληλο κείμενο (1) αναφέρεται στις ηθικές και πολιτικές αντιλήψεις του Διογένη, που ήταν ο κατ' εσχόνη εκπρόσωπος του Κυνισμού. Πολλές μαρτυρίες για τον Διογένη, ο οποίος έζησε στην Αθήνα όπου επηρεάστηκε από την ηθική του Αντισθένη, είναι ανεκδοτολογικού χαρακτήρα.

Το παράλληλο κείμενο (1) είναι από τον Λόγο *Εἰς τοὺς ἀπαιδευτοὺς κύνες* του αυτοκράτορα Ιουλιανού που υποστηρίζει τον αυθεντικό Κυνισμό και γράφτηκε το 362 μ.Χ. Φανερώνει πως ο Κυνισμός ως φιλοσοφικό ρεύμα είχε διάρκεια. Ο Ιουλιανός προσπαθεί να διακρίνει μεταξύ γνήσιου και νόθου Κυνισμού και κατακρίνει τις ακραίες συμπεριφορές κάποιων συγχρόνων του κυνικών φιλοσόφων. Το κριτήριο με το οποίο αξιολογούνται οι απαιδευτοί κύνες του 4ου αι. μ.Χ., είναι η κυνική φιλοσοφία του Κράτη και του Διογένη. Για την κατανόηση της ερμηνείας του Κυνισμού από τον Ιουλιανό κρίνεται απαραίτητο να μελετηθεί το κείμενο σε σχέση με ορισμένα αποσπάσματα. Ενδεικτικά, αναφέρουμε μερικά ερμηνευτικά σχόλια από αυτά τα αποσπάσματα. Στον Λόγο *Πρὸς Ἡράκλειον κυνικόν* (το έτος 362 ο κυνικός φιλόσοφος Ηράκλειος κάλεσε τον Ιουλιανό στην Κωνσταντινούπολη, για να παρακολουθήσει ένα φιλοσοφικό μάθημά του), ο Ιουλιανός, αφού διατυπώνει αρχικά θετικές κρίσεις για τον Διογένη και τους αρχαίους Κυνικούς, στη συνέχεια επικρίνει τους Κυνικούς του 4ου αι. μ.Χ., γιατί τους θεωρεί κοινωνικούς επαναστάτες που απειλούσαν την ενότητα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Το απόσπ. 327, δηλαδή το παράλληλο κείμενο (1), εμπεριέχει τις βασικές αρχές του Ιουλιανού για την κριτική του ψευδο-κυνισμού της εποχής του. Εδώ μπορεί να αξιοποιηθεί και η απεικόνιση του Ιουλιανού.

Στην ερμηνεία του αποσπάσματος να δοθεί έμφαση:

- στην ιστορική εξέλιξη (μετασηματισμοί) της κυνικής φιλοσοφίας από τον 4ο αι. π.Χ. έως τον 4ο αι. μ.Χ.
- να τονιστεί ότι ο Ιουλιανός διακρίνει μεταξύ γνήσιου και νόθου Κυνισμού και επικρίνει την εξωτερική χρήση και κατάχρηση του κυνικού τρόπου ζωής. Αναφέρεται ιδιαίτερα στους Κυνικούς των αυτοκρατορικών χρόνων που συμπεριφέρονταν στους ανθρώπους με πολλή αυστηρότητα και σκληρότητα. Ο Ιουλιανός στρέφεται ενάντια σ' αυτούς και τη μισανθρωπία τους και επισημαίνει αλλού (Λόγοι IX [VI]] 18, σελ. 201b), ότι οι παλαιοί όπως ο Κράτης ήταν ευγενείς και φιλόανθρωποι (Σκουτερόπουλος, σελ. 506). Στο πλαίσιο αυτό, το τριμμένο ρούχο, το σακούλι, το ραβδί, το πιθάρι, η ατημέλητη εμφάνιση και τα μακριά μαλλιά δεν αποτελούν ασφαλές κριτήριο για την υποστήριξη του Κυνισμού, αλλά αντίθετα του προσδίδουν μια παραπλανητική και παραμορφωμένη εικόνα. Στην εξωτερική εμφάνιση ως κριτηρίου ύπαρξης της κυνικής φιλοσοφίας ο Ιουλιανός αντιπαραθέτει τα εσωτερικά και ουσιαστικά κριτήρια που εγγυώνται την ύπαρξη του

αυθεντικού Κυνισμού – δηλαδή τον λογισμό και τις φιλοσοφικές αρχές. Στο πλαίσιο αυτό ο «αναρχικός» και αντι-κοινωνικός τρόπος ζωής των Κυνικών (π.χ. ελευθεροστομία) είναι επιτρεπτός και αποδεκτός μόνο ως παρεπόμενο, δηλαδή ως αποτέλεσμα της ηθικής ζωής που θεμελιώνεται στον ορθό λόγο, ενώ δίνεται έμφαση περισσότερο στην εσωτερική αναζήτηση της αλήθειας, στην καλλιέργεια της ψυχικής απάθειας και αταραξίας παρά στις εξωτερικές εκδηλώσεις και κοινωνικές συμπεριφορές που προκαλούν την παραδεδομένη ηθική και κοινωνική συνοχή (ισορροπία).

2 Το απόσπασμα στο παράλληλο κείμενο (2) ανήκει στον Κράτη από τη Θήβα (περ. 365-285 π.Χ.), μαθητή του Κυνικού Διογένη από τη Σινώπη, ο οποίος μοίρασε την περιουσία του στους συμπολίτες του. Ο Κράτης έζησε απλό και λιτό βίο. Μαθητές του ήταν ο Μητροκλής και η αδελφή του Ιππαρχία, την οποία νυμφεύθηκε ο Κράτης. Στο πρωτότυπο το κείμενο έχει ως ακολούθως:

*Κράτητος φιλοσόφου εἰς Εὐτέλειαν
Χαῖρε, θεὰ δέσποινα, σοφῶν ἀνδρῶν ἀγάπημα,
Εὐτελίη, κλεινῆς ἔγγονε Σωφροσύνης,
σὴν ἀρετὴν τιμῶσιν, ὅσοι τὰ δίκαι' ἀσκοῦσιν.*

Στο απόσπασμα αυτό ο Κράτης υμνεί την Ευτέλεια (τη λιτή και απλή ζωή) ως θεά, η οποία είναι γέννημα της Σωφροσύνης, γιατί αυτή δίνει στους δίκαιους ανθρώπους την απαραίτητη ανεξαρτησία και αυτάρκεια. Να δοθεί έμφαση στο γεγονός ότι ο Κράτης εξυμνεί την Ευτέλεια ως θεά. Η φιλοσοφία αυτή αποτέλεσε ασφαλές καταφύγιο σε μια περίοδο συγκρούσεων μεταξύ των διαδόχων του Μ. Αλεξάνδρου, κατά την οποία οι κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές καθιστούσαν επισφαλή και αβέβαιη τη θέση του ατόμου.

Γι' αυτόν τον λόγο και στα *Παίγνια του Κράτη* εξυμνείται η θεά Τύχη, της οποίας η λατρεία παρουσιάζει μεγάλη άνθιση στους ελληνοιστικούς χρόνους. Βλ. το απόσπασμα του Κράτη: «Ευχαριστώ, τύχη, εσένα που με δίδαξες καθετί όμορφο, για ότι μου είναι τόσο εύκολο να μαζευτώ σ' ένα παλιωμένο ρούχο» (Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Ποιήματα* I, 2, 10η. 242-243. Για συγκριτική θεώρηση της θεάς Ευτέλειας και της θεάς Τύχης στον Κράτη, βλ. Σκουτερόπουλος, *ό.π.*, σελ. 500-501, 548).

ΕΝΟΤΗΤΑ 2

Επίκουρος, ηδονή και ευδαιμονία

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν οι μαθητές την ηθική θεωρία του Επίκουρου.
- Να διακρίνουν τη σχέση ανάμεσα στις ηδονές και τις επιθυμίες και τη συνάφεια της ηδονής με την ευδαιμονία και την αρετή.
- Να προσδιορίσουν τη φιλοσοφία ως δραστηριότητα νοητική αλλά και ως τρόπο ζωής και απελευθέρωσης του ανθρώπου από τον φόβο (μέσω της γνώσης, μέσω της ορθής αντίληψης για τους θεούς και τον θάνατο, μέσω της αταραξίας και της καρτερικότητας στον πόνο).
- Να διαπιστώσουν τη θέση της φρόνησης και της φιλίας στη φιλοσοφία του Επίκουρου.

Το πρωτότυπο κείμενο

Ἐναλογιστέον δὲ ὡς τῶν ἐπιθυμιῶν αἰ μὲν εἰσι φυσικαί, αἰ δὲ κεναί, καὶ τῶν φυσικῶν αἰ μὲν ἀναγκαῖαι, αἰ δὲ φυσικαὶ μόνον τῶν δὲ ἀναγκαίων αἰ μὲν πρὸς εὐδαιμονίαν εἰσὶν ἀναγκαῖαι, αἰ δὲ πρὸς τὴν τοῦ σώμα-

τος άοχλησίαν, αί δέ πρός αυτό τό ζήν. Τούτων γάρ άπλανής θεωρία πάσαν αίρεσιν και φνγηήν έπανάγειν οΐδεν επί την του σώματος ύγίειαν και την τής ψυχής άταραξίαν, έπει τουτο του μακαριώς ζήν έστι τέλος. Τούτου γάρ χάριν πάντα πράττομεν, όπως μήτε άλγώμεν μήτε ταρβώμεν [...] Τότε γάρ ήδονής χρείαν έχομεν, όταν εκ του μη παρεΐναι την ήδονήν άλγώμεν <όταν δέ μη άλγώμεν> ούκέτι τής ήδονής δεόμεθα. Και διά τουτο την ήδονήν άρχην και τέλος λέγομεν είναι του μακαριώς ζήν. Ταύτην γάρ άγαθόν πρώτον και συγγενικόν έγνωμεν.

(Επίκουρος, Έπιστολή προς Μενοικέα, 127-135)

Πηγές και μεταφράσεις

Η μετάφραση του αποσπάσματος και των παράλληλων κειμένων είναι από το: Επίκουρος, *Επιστολή προς Μενοικέα-Κύρια Δόξαι-Επικούρου προσφώνησης*, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Σειρά Στοχασμοί 12: Επιμ. Κλάους Μπέτσεν – Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Στιγμή, Αθήνα (1994), 2η έκδ., 2006. Χρήσιμη είναι η θεματική προβολή της επικούρειας φιλοσοφίας στο: Επίκουρος, *Κείμενα-Πηγές της Επικούρειας φιλοσοφίας και τέχνης του ζην*, Θεματική ταξινόμηση, εισαγωγή D.S. Hutchinson, επιμέλεια Γ. Αβραμίδης, μετάφραση λατινικών Πέτρος Οικονόμου (επιλογές από Επίκουρο, Λουκρήτιο, Έρμαρχο, Φιλόδημο, Διογένη Οινωανδέα, Διογένη Λαέρτιο, Μητρόδωρο κ.ά.), εκδ. Θύραθεν, Θεσ/νίκη 2000. Χρήσιμο είναι επίσης το βιβλίο: Επίκουρος, *Ηθική*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια: Γιώργος Ζωγραφίδης, Εξάντας (Αρχαίοι συγγραφείς), καθώς και η υπομνηματισμένη αγγλόφωνη έκδοση των Επικουρείων: Α.Α. Long – D.N. Sedley, *The Hellenistic Philosophers, Translations of the Principal Sources with Philosophical Commentary*, 2 τόμ., Cambridge: Cambridge University Press, 1987. Για το σύνολο των έργων του Επίκουρου με εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια βλέπε: Επίκουρος, *Άπαντα*, εκδ. Οδυσσέας Χατζόπουλος (Κάκτος), 1994. Για τη θεολογία του Επίκουρου και την επίδραση της σκέψης του στον 21ο αιώνα ενδιαφέρον παρουσιάζουν: Α.Ι. Festugière, *Ο Επίκουρος και οι θεοί του*, μετάφραση Ροζίνα Μπέρκνερ, εκδ. Θύραθεν, Αθήνα 1999 και Eric Anderson, *Ο Επίκουρος στον 21ο αιώνα*, μτφρ. Δημήτρης Γιαννόπουλος, εκδ. Θύραθεν, 1η έκδ., Αθήνα 2002· 3η έκδ. 2005.

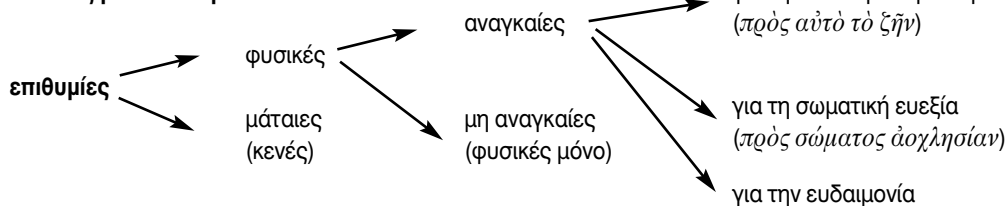
Διδακτικές επισημάνσεις

Σύμφωνα με τους διδακτικούς στόχους (γνωστικούς, νοητικούς, συναισθηματικούς) οι μαθητές μπορούν να αφορμηθούν από τη σύγχρονη χρήση των όρων επικούρειος, ηδονισμός και στη συνέχεια, με βάση τα κείμενα, να εντοπίσουν τη σημασία τού να είσαι επικούρειος για τον Επίκουρο, για τον οποίο σκοπός της φιλοσοφίας είναι να ελευθερώσει τον άνθρωπο από τα πάθη της ψυχής και να κάνει τη ζωή του ευτυχισμένη θέτοντας την ερώτηση: **Με ποιο κριτήριο επιτυγχάνεται η ευτυχισμένη ζωή;** Συνδέουμε τις απόψεις των παιδιών με τη διδασκαλία του Επίκουρου, επισημαίνοντας ότι, κατά τον Επίκουρο, η απαλλαγή από τον πόνο, η κατάσταση της αταραξίας και ο ορθολογικός τρόπος ζωής συνιστούν το μέσο που οδηγεί στην ευτυχισμένη ζωή και στις ηδονές που παρέχει η γαλήνια κατάσταση της ψυχής.

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: σχετικά με την επικούρεια ιεράρχηση των επιθυμιών, που λειτουργεί ως υποδομή της όλης ηθικής θεωρίας, βλ. το σχεδιάσμα (Α. Κολη, *Η φιλοσοφία του Επίκουρου*, μτφρ. του Στ. Δημόπουλο, εκδ. Θύραθεν, Αθήνα 2005, σελ. 137) που παρατίθεται αμέσως κατωτέρω.

Κατάταξη των επιθυμιών

Ερώτηση 2η: απελευθέρωση της ψυχής από τα πάθη και τις κατώτερες ηδονές. Η ανάπτυξη της φρόνησης από την οποία απορρέουν όλες οι αρετές, οδηγεί σε μια ενάρετη και μετρημένη ζωή που συνεπάγεται την ψυχική ηρεμία. Η ευτυχία κατακτάται με το να απολαμβάνουμε ό,τι χαρίζει ευχαρίστηση με φρόνηση.

Ερώτηση 3η: για τον Επίκουρο αξία έχουν οι πιο εκλεπτυσμένες και ελεγχόμενες μορφές ευχαρίστησης, που συνδέονται με τη φιλία ή την πνευματική καλλιέργεια. Να αποφεύγουμε ό,τι μπορεί να μας πονέσει ή να μας αναστατώσει ψυχικά.

Θέματα για συζήτηση ή γραπτή εργασία

Επικουρισμός: οι επικριτές του Επικουρισμού τον παραποίησαν και τον εμφάνισαν ως μια επιφανειακή, ηδονοθηρική, ανήθικη ή άθεη παρωδία της φιλοσοφίας. Στις μέρες μας οι λέξεις Επικούρειος και Επικουρισμός λαμβάνουν συχνά αρνητική σημασία και δηλώνουν τον εξεζητημένο ζήλο και τις προτιμήσεις για σπάνια και ακριβά εδέσματα, ποτά και υλικές απολαύσεις, αντιλήψεις που αδικούν την ηθική φιλοσοφία του Επίκουρου.

1 Ο Επικουρισμός διαδόθηκε στην ελληνιστική εποχή ευρύτατα και μάλιστα στις ελληνικές πόλεις Αλεξάνδρεια και Αντιόχεια, και αργότερα, στους αυτοκρατορικούς χρόνους, στη Ρώμη. Επισκίασε τις παλαιότερες σχολές, όπως το Λύκειο. Είχε όμως να αντιμετωπίσει τους Στωικούς και τους Σκεπτικούς, όπως λ.χ. τον σκεπτικό Σέξτο Εμπειρικό και τον ιστορικό-βιογράφο Πλούταρχο. Μεταξύ των υπερασπιστών του ήταν ο σατιρικός ποιητής Λουκιανός, που μέσα από τα έργα του προωθούσε διακριτικά τις ιδέες του Επικουρισμού. Μεγάλη αντίδραση συνάντησε η ηδονιστική θεωρία του Επίκουρου από τους Εβραίους και τους χριστιανούς. Οι Εβραίοι χρησιμοποιούν τη λέξη «απίκορσιμ» (επικούρειο «απίκορος») γενικά για τους άπιστους, ενώ σε κείμενα της ιουδαϊκής παράδοσης (Ταλμούδ) υπάρχει η αναφορά ότι όλοι θα κερδίσουν την αιώνια ζωή εκτός από εκείνους που έχουν διαφθαρεί από τον Επίκουρο και τις ιδέες του, όπως η άρνηση της μεταθανάτιας ζωής και της θείας πρόνοιας (Ταλμούδ, Μισνάχ). Για τις ίδιες αντιλήψεις πολεμήθηκε ο Επικουρισμός από τους χριστιανούς απολογητές του 2ου και 3ου αι. (Τατιανός, Ιουστίνος, Κλήμης Αλεξανδρείας, Τερτυλιανός, Ωριγένης, Λακτάνιος κ.ά.) που ήταν κατά της επικούρειας θεολογίας και της θεωρίας του ηδονισμού. Εξίσου αρνητικοί ήταν στην ιδέα του Επίκουρου για την υλικότητα και θνητότητα της ψυχής.

2 Σχετικά με το κείμενο στο περιθώριο της σελ. 121 (Βιβλίο μαθητή): Το πρόβλημα του θανάτου απασχόλησε έντονα τους Επικούρειους. Θεωρώντας πως ένα από τα κύρια εμπόδια για την ευτυχία είναι ο παράλογος φόβος, υποστήριζαν πως με τη βοήθεια της λογικής και της φυσικής μπορεί κανείς να απαλλαγεί από αυτόν.

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

1 **Επίκουρος-Κήπος:** ο Επίκουρος ίδρυσε τον Κήπο, τόπο όπου η φιλοσοφική παιδεία (αγωγή) συμβάδιζε με τον τρόπο ζωής (διαγωγή). Ο Κήπος δεν είχε έναν τυπικό κύκλο μαθημάτων, όπως η Ακαδημία, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως τυπική εκπαίδευση. Η εκπαίδευση που εξασφαλιζόταν εκεί αφορούσε μια σειρά μαθημάτων και αυτοί που τα παρακολουθούσαν ήταν κυρίως άντρες, αλλά και γυναίκες και δούλοι, όλοι αφιερωμένοι σε έναν ορισμένο τρόπο ζωής. Οι μαθητές του ονομάζονταν απλώς φίλοι. Ο Κήπος ήταν μια κοινωνία φίλων, εξελίχθηκε σε ειρηνική κοινότητα, όπου καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα η φιλία. Η φιλοσοφία του Επίκουρου, ο οποίος ασχολήθηκε κυρίως με την ηθική, απευθυνόταν στον κάθε πολίτη και όχι σε λίγους εκλεκτούς. Διαδόθηκε ευρύτατα και διήρκεσε έξι αιώνες. Στο φιλοσοφικό ποίημα *Περί φύσεως των πραγμάτων* (*De rerum natura*) του Ρωμαίου επικούρειου ποιητή Λουκρητίου (περ. 97-55 π.Χ.) περιέχονται οι διδασκαλίες του Επίκουρου που διαδόθηκαν στη Ρώμη, δύο αιώνες μετά τον θάνατό του.

2 **Το συγγραφικό έργο:** ο Επίκουρος ήταν γόνιμος συγγραφέας. Ο Διογένης Λαέρτιος αναφέρει 41 τίτλους των «καλύτερων βιβλίων» του. Τα περισσότερα έχουν χαθεί. Τα πιο σημαντικά έργα του ήταν η σειρά των 37 βιβλίων *Περί φύσεως*, μια πραγματεία *Περί κριτηρίων ή Κανόνων*, και μια συλλογή ηθικών βιβλίων,

όπου περιλαμβάνονταν τα *Περί βίων, Περί τέλους, Περί αἰρέσεων καὶ φηγῶν*. Έγραψε πολλές επιστολές, από τις οποίες έχουν σωθεί τρεις: *Πρὸς Ἡρόδοτον* (όπου δίδεται μια περίληψη των βασικών αρχών της ατομικής φυσικής φιλοσοφίας), *Πρὸς Πυθαγόρα* (ασχολείται με τα αστρονομικά φαινόμενα) και *Πρὸς Μενουκία* (όπου παρουσιάζεται η επικουρεία ηθική θεωρία). Μαζί με τις επιστολές του ο Διογένης Λαέρτιος στο 10^ο βιβλίο της *Φιλοσόφων βίων καὶ δογμάτων συναγωγῆς*, που είναι αφιερωμένο στον Επίκουρο, δίνει μια συλλογή 40 «Βασικών δογμάτων» (Κύρια δόξαι). Η συλλογή επίσης που τιτλοφορείται *Ἐπικούρου προσφώνησις*, γνωστή ως *Gnomologium Vaticanum Epicureum*, που βρέθηκε στον Βατικανό Κώδικα gr. 1950 και εκδόθηκε το 1881 από τον C. Wotke, περιέχει 81 ηθικούς αφορισμούς.

3 Φυσικές-αναγκαίες επιθυμίες: η επιθυμία της τροφής και της ενδυμασίας είναι αναγκαία, η ερωτική επιθυμία είναι φυσική, όχι όμως αναγκαία. Η επιθυμία ενός ορισμένου φαγητού ή μιας ορισμένης ενδυμασίας ούτε φυσική είναι ούτε αναγκαία.

4 Επιθυμίες-ηδονές: η ηθική θεωρία του Επίκουρου ονομάζεται μέτριος ηδονισμός, για να διακριθεί από τον ηδονισμό του Κυρηναϊκού φιλοσόφου Αρίστιππου (περ. 435-356 π.Χ.), μαθητή του Σωκράτη, ο οποίος ισχυριζόταν ότι η ηδονή είναι ο σκοπός της ζωής. Η έννοια της ηδονής έχει άμεση σχέση με την ανάλυση της επιθυμίας. Πρόδρομος του Επικουρισμού ο Αρίστιππος, χρησιμοποιούσε τον όρο ηδονή σε σχέση με τη σωματική ικανοποίηση. Οι Κυρηναϊκοί φιλόσοφοι, σε αντίθεση προς τον Επίκουρο, θεωρούσαν τα ευχάριστα σωματικά αισθήματα ανώτερα από τις ηδονές του νου. Αντίθετα, ο Επίκουρος διακρίνει τις σωματικές από τις πνευματικές ηδονές και θεωρεί τις δεύτερες ανώτερες και υψηλότερες. Η ύψιστη πνευματική ηδονή είναι κατ' αυτόν η αταραξία της ψυχής, η ψυχική ηρεμία που αποκτάται, όταν ο άνθρωπος έχει υπερνικήσει τους φόβους και όσα του προκαλούν θλίψη, ψυχική αναστάτωση και πόνο. Αντίθετα με τον Αρίστιππο, που θεωρούσε την απουσία πόνου μέση κατάσταση, ο Επίκουρος υποστήριζε πως η εξάλειψη κάθε πόνου προσδιορίζει το μέγεθος της ηδονής.

5 Ηδονή-ευδαιμονία: ο Επίκουρος συνδέει την ηδονή και την αταραξία της ψυχής με την ευδαιμονία και πιθανότατα να έχει επηρεαστεί από τον Δημόκριτο, ο οποίος θεωρούσε ότι η ευδαιμονία είναι πάνω από όλα η γαλήνη του νου (Διογ. Λαέρτιος 9, 45). Αν για τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη βασικό συστατικό της ευδαιμονίας είναι η αρετή, η ψυχική ανωτερότητα, για τον Επίκουρο η σύνδεση της ηδονής με την αρετή είναι απαραίτητη για την ευδαιμονία ως μέσο για την κατάκτησή της και όχι ως ουσιώδες συστατικό στοιχείο, όπως αυτό είναι φανερό στο τέλος του κειμένου μας: «Λέμε ότι η ηδονή είναι η αφετηρία και ο σκοπός του μακαρίως ζῆν. Γιατί την ηδονή τη θεωρούμε πρωταρχικό και έμφυτο αγαθό. Από την ηδονή ξεκινάμε, όταν επιλέγουμε ή αποφεύγουμε κάτι, και στην ηδονή επιστρέφουμε χρησιμοποιώντας ως κριτήριο για κάθε αγαθό τη δική μας εμπειρία της ηδονής» (*Επιστολή προς Μενουκία*, 128-9).

6 Ηδονή-πόνος: για τον Επίκουρο η ηδονή είναι το «πρωταρχικό και έμφυτο αγαθό». Η εκ μέρους του χρήση της λέξης «ηδονή» περιγράφει μια καλή φυσική και πνευματική κατάσταση υγείας, κατάσταση σωματικής και πνευματικής ευεξίας. Στον ηδονισμό του η ηδονή και ο πόνος είναι όχι αντίθετα, αλλά αντιφατικά.

7 Επικουρεία Τετραφάρμακος: συμπυκνώνει όλη τη φιλοσοφία του Επίκουρου και των Επικουρείων και αυτή θεωρείται ως «φυλακτό αδιαφορίας», ένα ευεργετικό φάρμακο που προστατεύει τον καθένα από τα πάθη της ψυχής. Εδώ βλέπουμε την αναλογία της φιλοσοφίας προς την ιατρική, όπως και στους Σοφιστές. Η ελληνιστική φιλοσοφία στο σύνολό της, παρά τις διαφορετικές θεωρίες των σχολών της εποχής αυτής, κατέληξε, άλλωστε, να θεωρείται πάνω από όλα οδηγός ζωής και πηγή ανακούφισης. Όπως έγραφε ο Πορφύριος (*Προς Μαρκέλλαν*, 32): «Κενές είναι οι λέξεις εκείνου του φιλοσόφου που δεν προσφέρει θεραπεία στον ανθρώπινο πόνο. Γιατί, ακριβώς, όπως η ιατρική ειδικότητα είναι άχρηστη όταν δεν προσφέρει θεραπεία στις ασθένειες του σώματος, έτσι και η φιλοσοφία είναι άχρηστη, όταν δεν αποβάλλει τον πόνο από την ψυχή».

Σχολιασμός στα παράλληλα κείμενα

1 Στο παράλληλο κείμενο (1) βλέπουμε ότι ο Επίκουρος υποστηρίζει ότι, αν η απαλλαγή από τον πόνο είναι η μεγαλύτερη ηδονή, τότε θα πρέπει να ικανοποιούμε τις επιθυμίες μας όχι για τα απλά ευχάριστα αισθήματα που τις συνοδεύουν αλλά για την κατάσταση ευεξίας που ακολουθεί. Παράλληλα, θεωρούσε τις αρετές μέσα και όχι σκοπούς, γι' αυτό και υποστήριζε ότι είναι αναγκαίες για την ευδαιμονία και απαραίτητο στοιχείο για το *ἡδέως ζῆν*. Η φρόνηση θεωρείται από αυτόν αναγκαία για την επίτευξη της ηδονής, αφού λαμβάνεται ως ικανότητα για να ελέγχουμε τις επιθυμίες.

2 Στα παράλληλα κείμενα (2α, β, γ) η σοφία, που είναι η σημαντικότερη αρετή, συνδέεται με τη φιλία, η οποία έχει ιδιαίτερη ηθική σημασία στον Επικουρισμό. Ο Κήπος εξασφάλιζε το πλαίσιο για την πραγματοποίησή της, αφού όχι μόνο οι άντρες αλλά και οι γυναίκες και οι δούλοι ήταν στη σχολή αυτή αποδεκτοί. Ο ίδιος ο Επίκουρος, που διακρινόταν για τη φιλανθρωπία του, εκφράζει βαθιά στοργή για φίλους και οπαδούς στην αλληλογραφία του. Η φιλία γι' αυτόν είναι η πραγματική πρακτική βοήθεια που οι φίλοι προσφέρουν ο ένας στον άλλο, αλλά και αναγκαία για την ευτυχία της κοινωνίας και γενικότερα της οικουμένης με την έννοια της ομόνοιας και της συναδέλφωσης.

3 Στο παράλληλο κείμενο (3) η συμβουλή του Επίκουρου είναι να απαλλαγεί κανείς από λανθασμένες ιδέες και επιθυμίες, που συνήθως δημιουργούν προβλήματα και ταρασσουν την ψυχή. Προτρέπει στην υιοθέτηση μιας στάσης ζωής όπου κυριαρχεί η ηθική ελευθερία. Το αιτηματικό γνωμικό «λάθε βιώσας» (ζήσε στην αφάνεια) ήταν προτροπή για τη κατάκτηση της γαλήνης παρά καταγγελία της σύγχρονης αυτού κοινωνίας και των ταραγμένων και ασταθών καταστάσεων της εποχής αυτής. Ήταν μια προτροπή πολύ σημαντική το να μην επιδιώκει κανείς τη δημόσια προβολή, δόξες και τιμές, αν λάβουμε υπόψη ότι ο Επίκουρος έζησε σε μια εποχή που ο πλούτος, η κοινωνική θέση, τα φυσικά χαρίσματα και η πολιτική δύναμη θεωρούνταν τα μεγαλύτερα αγαθά για τον άνθρωπο.

4 Το παράλληλο κείμενο (4) αναφέρεται στον ρόλο της φιλοσοφίας και μπορεί να αξιοποιηθεί σε σχέση με φράσεις του Επίκουρου που υπάρχουν στο περιθώριο του Βιβλίου του μαθητή.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3

Η ηθική των Στωικών: απάθεια και αταραξία

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν βασικές έννοιες της στωικής ηθικής: την *απάθεια* και το ιδιαίτερο νόημα της *ελευθερίας*, την έλλογη βούληση (*προαίρεση*), τη στροφή προς τον εαυτό και την ανεκτικότητα (*ανοχή*) απέναντι στους άλλους.
- Να κατανοήσουν αυτές τις έννοιες στη σχέση τους με τις ιστορικές συνθήκες της ελληνιστικής και ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εποχής, καθώς και αναφορικά προς τα φιλοσοφικά συμπεραζόμενά τους.
- Να συζητήσουν για τη «στωικότητα» και τον «στωικισμό» ως εναλλακτική συμπεριφορά και στάση ή μορφή ζωής στις μέρες μας.

Το πρωτότυπο κείμενο

Ἐκάστου ἔργου σκόπει τὰ καθηγούμενα καὶ τὰ ἀκόλουθα αὐτοῦ καὶ οὕτως ἔρχου ἐπ' αὐτό. εἰ δε μή, τὴν μὲν πρώτην προθύμως ἤξεις ἅτε μηδὲν τῶν ἐξῆς ἐντεθυμημένος, ὕστερον δὲ ἀναφανέντων δυσχερῶν

τινῶν αἰσχροῦς ἀποστήση [...] ἄνθρωπε, πρῶτον ἐπίσκεψαι, ὁποῖόν ἐστι τὸ πρόγνμα· εἴτα καὶ τὴν σεαντοῦ φύσιν κατάμαθε, εἰ δύνασαι βαστάσαι. πένταθλος εἶναι βούλει ἢ παλαιστής; ἴδε σεαντοῦ τοὺς βραχίονας, τοὺς μηρούς, τὴν ὄσφιν κατάμαθε. ἄλλος γὰρ πρὸς ἄλλο πέφυκε. δοκεῖς, ὅτι ταῦτα ποιῶν ὡσαύτως δύνασαι ἐσθίειν, ὡσαύτως πίνειν, ὁμοίως ὀρέγεσθαι, ὁμοίως δυσαρεσεῖν; ἀγρυνῆσαι δεῖ, πονῆσαι, ἀπὸ τῶν οἰκείων ἀπελθεῖν [...] ταῦτα ἐπίσκεψαι, εἰ θέλεις ἀντικαταλλάξασθαι τούτων ἀπάθειαν, ἐλευθερίαν, ἀταραξίαν· εἰ δὲ μή, μὴ προσάγαγε, μὴ ὡς τὰ παιδία νῦν φιλόσοφος, ὕστερον δὲ τελώνης, εἴτα ῥήτωρ, εἴτα ἐπίτροπος Καίσαρος. ταῦτα οὐ συμφωνεῖ. ἕνα σε δεῖ ἄνθρωπον ἢ ἀγαθὸν ἢ κακὸν εἶναι· ἢ τὸ ἡγεμονικὸν σε δεῖ ἐξεργάζεσθαι τὸ σαντοῦ ἢ τὰ ἐκτός· ἢ περὶ τὰ ἔσω φιλοτεχνεῖν ἢ περὶ τὰ ἔξω· τοῦτ' ἔστιν ἢ φιλοσόφου τάξιν ἐπέχειν ἢ ἰδιώτου.

(Ἐπίκτητος, Ἐγχειρίδιον, 29)

Πηγές και μεταφράσεις

A.B. Ioannes Arnim (ed.), *Stoicorum Veterum Fragmenta*, B.G.Teubner, Stuttgart, 1964, (SVF).

Η μετάφραση του κειμένου της ενότητας από το: Επίκτητος, *Διατριβή Δ'* και *Εγχειρίδιον*, μτφρ. Ι.Σ. Χριστοδούλου, τ. 4, Ζήτηρος, Θεσ/νίκη 2003, σελ. 245 και 249. Η μετάφραση του παράλληλου κειμένου (1) στο ίδιο, σελ. 63. Η μετάφραση του παράλληλου κειμένου (2) από το: *Επικτήτου Εγχειρίδιον*, Μάρκου Αυρηλίου, *Εἰς εαυτὸν, Κλεάνθους Ὕμνος εἰς Δία*, παράφραση Στεφάνου Δέλτα, προλογικό σημείωμα Αλ. Π. Ζάννας, Βιβλ. της Εστίας, Αθήνα 2002, σελ. 107-108. Τα παραθέματα στο περιθώριο είναι από τα ίδια βιβλία που αναφέρονται ανωτέρω. Σημειώνεται ότι οι μεταφράσεις των Στωικών του Στέφανου Δέλτα είναι οι πρώτες που γίνονται σε δημοτική γλώσσα και ο ίδιος τις αποκαλεί παραφράσεις. Η πρώτη έκδοση έγινε το 1927 και η δεύτερη, συμπληρωμένη και διορθωμένη, το 1935.

Διατριβαί Επικτήτου: Η διατριβή ήταν γραμματειακό είδος που καλλιεργήθηκε κυρίως αυτή την εποχή. Πρόκειται για σύντομη πραγματεία εκλαϊκευμένης φιλοσοφίας, που απευθύνεται σε ευρύτερο κοινό. Περιέχει θέματα της καθημερινής ζωής και έχει πρακτικό, ηθικοδιδασκτικό και συμβουλευτικό χαρακτήρα. Οι Κυνικοί τη διαμόρφωσαν και την καλλιέργησαν συστηματικά, κυρίως όμως οι Στωικοί (Ξενέκας, Μουσώνιος, Επίκτητος, Πλούταρχος, Δίων ο Χρυσόστομος, Ηρώδης Αττικός, Μάξιμος ο Τύριος). Στο πλαίσιο της διατριβής εντάσσεται και ο «παραμυθητικός λόγος», που ως «τέχνη αλυπίας», σκόπευε στη «θεραπεία» της ψυχής του ανθρώπου από τη «λύπη», που αποτελεί το τέταρτο πάθος σύμφωνα με τη διδασκαλία των Στωικών (SVF, I, 211: «Των παθῶν τα ανωτάτω είναι γένη τέτταρα, λύπην, φόβον, επιθυμίαν, ηδονήν»).

Διδακτικές επισημάνσεις

Εισαγωγικά, χρειάζεται να δοθούν ορισμένες βασικές πληροφορίες σχετικά με τα πρόσωπα (Επίκτητος και Μάρκος Αυρηλίου) και, κυρίως, σχετικά με το ιστορικό πλαίσιο. Επειδή η δραστηριότητα της Στοάς καλύπτει σχεδόν πέντε αιώνες (3ος αι. π.Χ. – 2ος αι. μ.Χ.) και τα κείμενα που ανθολογούνται ανήκουν στην Ύστερη Στοά (1ος και 2ος αι. μ.Χ.), είναι σημαντικό να έχουν κατά νου οι μαθητές αφενός τη χρονική διάρκεια του Στωικισμού και, αφετέρου, αδρομερώς τουλάχιστον, ορισμένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνιστικής εποχής και των αυτοκρατορικών ρωμαϊκών χρόνων. Οι πληροφορίες αυτές θα τους βοηθήσουν να κατανοήσουν τα κείμενα κάτω από το πρίσμα της εναγώνιας αναζήτησης ενός «τρόπου ζωής» σε μια κοινωνική πραγματικότητα ταραγμένη και να προεκτείνουν τον προβληματισμό τους στη σημερινή εποχή.

Ειδικότερα, πρέπει να επισημανθεί ότι στην εποχή αυτή η φιλοσοφία προσπαθεί να υποδείξει ορθούς κανόνες ζωής και στο πλαίσιο της ατομικής ευδαιμονίας, γι' αυτό και υποδεικνύονται η αταραξία και η λύτρωση από τα πάθη. Συγκεκριμένα, πρέπει να τονισθεί: α) Η στροφή από τη μελέτη των όντων (Πλάτων) στη μέριμνα για την ασφάλεια του ατόμου μέσα στα αχανή κράτη και η συνακόλουθη στροφή από την πολιτική στην ατομική ελευθερία. β) Το έντονο ενδιαφέρον για τις ηθικές αξίες και τον πρακτικό προσανατολισμό της φιλοσοφίας. γ) Η καθιέρωση της φιλοσοφίας, ως θεσμού πρακτικά συνώνυμου με την ανώτερη μόρφωση, που είχε ως αποτέλεσμα την εκλαϊκευση της φιλοσοφίας και την ίδρυση πολλών φιλοσοφικών σχολών.

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: προσεκτική εξέταση όλων των συνεπειών που συνεπάγεται μια επιλογή ή απόφαση. Η πράξη καθενός εξαρτάται από τον ίδιο και, πιο συγκεκριμένα, από τη συγκατάθεσή του και την ορθολογική κρίση του. Συνεπώς, οι επιλογές είναι αίτια καθαυτά και συνδέονται με την προσωπική ευθύνη.

Ερώτηση 2η: οι Στωικοί υποστηρίζουν ότι η ορθολογική δραστηριότητα είναι ο απώτερος σκοπός του ανθρώπου. Ο δρων έλλογα κατευθύνει τις επιλογές και ενέργειές του, επιλέγει στόχους και επιδιώξεις που μπορεί να φέρει σε πέρας. Επιδίωξη του ανθρώπου είναι η σωστή στάση απέναντι στη ζωή του. Αν οι επιλογές του συνδέονται με στόχους που δεν είναι στο χέρι του να τους επιτύχει (υγεία, πλούτος, απόλαυση, φιλία, πολιτική ισχύς), τότε τα σχέδιά του μπορούν να αποτύχουν λόγω των εξωτερικών συνθηκών και του γεγονότος ότι αυτά τα αγαθά βρίσκονται πέραν του έλλογου ελέγχου του (οικονομικές καταστροφές, ασθένειες ή εξωτερική επέμβαση).

Ερώτηση 3η: εννοεί την εσωτερική ελευθερία, που συνεπάγεται κατ' αυτόν απαλλαγή από εξωτερικά αγαθά. Εκφράζει εδώ ο Επίκουρος την ανεξαρτησία από την Τύχη.

Ερώτηση 4η: η σύγχρονη καθημερινή έννοια του όρου «στωικός», «στωικότητα» δηλώνει ότι κάποιος αντιμετωπίζει τον πόνο, την αποτυχία, την απογοήτευση ή την κακία των άλλων «στωικά», δηλαδή καρτερικά, με ανεκτικότητα, ενώ το «φιλοσοφώ» σημαίνει επίσης αντιμετωπίζω τις αντιξοότητες με το ψυχικό σθένος που συνιστούσαν οι Στωικοί. Αυτή η χρήση του όρου «στωικός» αντιπροσωπεύει τη στωική ηθική. Οι Στωικοί θεωρούν ότι η καλή ζωή είναι αυτή που βρίσκεται σε αρμονία με τη φύση, την ανθρώπινη φύση. Για να διαπιστώσουν σε τι συνίσταται αυτή η αρμονία μελετούν τον άνθρωπο και τις ικανότητές του και συνδέουν την αρμονική διάθεση του ανθρώπου με τον λόγο, την έλλογη δραστηριότητα. Η ηθική των Στωικών επικεντρώνεται στην αυτάρκεια, την ανεξαρτησία από τις εξωτερικές συνθήκες και την ελευθερία από παράλογες ορμές, αλλά και φανερώνει ενδιαφέρον για τους άλλους, που δηλώνεται με τη «στωική συμπάθεια».

Ερώτηση 5η: επειδή ζούσαν σε εποχή κρίσης, αφού από το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. οι πόλεις έχασαν την πολιτική τους ανεξαρτησία και ακολούθησαν τις ιστορικές τύχες της αυτοκρατορίας του Μ. Αλεξάνδρου και έπειτα των Ρωμαίων. Ο φιλόσοφος προσφέρει πλέον συμβουλές στην ανθρωπότητα και στους ανθρώπους που ζητούν στηρίγματα στη ζωή και τους προτρέπει στην αναζήτηση της ατομικής ευδαιμονίας.

Θέμα για συζήτηση ή γραπτή εργασία

Κριτική στον Στωικισμό και αποτίμηση της σημασίας του: στα «θέματα για συζήτηση» προτείνονται ορισμένα σημεία, στα οποία επικεντρώνεται συνήθως η κριτική στον Στωικισμό και τα οποία θα είχαν ίσως ενδιαφέρον για τους σημερινούς εφήβους. Το πρώτο σημείο θέτει το πρόβλημα κατά πόσο η εκτέλεση του ηθικού καθήκοντος είναι πράξη ψυχρή, χωρίς την αγάπη και τη συμπάθεια για τον συνάνθρωπο. Το δεύτερο σχετίζεται με την υπερβολική απαίτηση των Στωικών να αναθέτουν όλη την ευθύνη στο άτομο και να υποτιμούν τη σπουδαιότητα των θεσμών. Το τρίτο σχετίζεται με την υπερβολική εμπιστοσύνη στον ορθό λόγο, που μπορεί να αποδειχθεί επιβλαβή όταν οδηγεί στην ψευδαίσθηση ότι το κακό δεν είναι τίποτε άλλο από παρανόηση και ότι ο φωτισμός των ανθρώπων αρκεί, ώστε να αλλάξουν και οι συνθήκες ζωής του.

Διαθεματική εργασία

Στωικισμός και χριστιανική ηθική: η ταυτότητα των ηθικών κριτηρίων του Στωικισμού και του Χριστιανισμού είναι πραγματικά εντυπωσιακή. Η αγάπη για τον συνάνθρωπο, το «αγάπα τον πλησίον σου» (Λουκ. 10, 27) και το «διότι τι θα ωφελούσε τον άνθρωπο να κερδίσει τον κόσμο ολόκληρο και να ζημωθεί την ψυχή του; Ή τι αντάλλαγμα είναι δυνατόν να δώσει ο άνθρωπος για την ψυχή του;» (Μαρκ. 8, 36-37) φανερώνουν τις ομοιότητες της στωικής και της χριστιανικής διδασκαλίας. Ωστόσο υπάρχουν σαφείς διαφορές μεταξύ αυτών. Οι μεσσιανικές και εσχατολογικές ελπίδες, η στάση αδράνειας και αναμονής και η υποτίμηση των επίγειων αγαθών στη ζωή των χριστιανών του 1ου και 2ου αιώνα δεν έχουν αντίστοιχο στη στωική φιλοσοφία.

«Ο στωικός σοφός δε γνωρίζει την αρετή της ταπεινότητας. Ο στωικός σοφός γνωρίζει μόνο το μεγαλείο του ανθρώπου και όχι την αδυναμία του» (*Edelstein, ό.π., σελ. 124, 26*).

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

1 **Αυτά που προέχουν (τα προηγμένα) και οι συνέπειες:** η στωική λογική στηρίζεται στην έννοια της «συνέπειας» ή του «τι συνεπάγεται από κάτι». Ο υποθετικός συλλογισμός αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο της απόδειξης (Αν ο Σωκράτης είναι άνθρωπος, είναι θνητός). Έτσι, οι φιλόσοφοι προσπαθούν να βρουν τις σχέσεις και τους νόμους ανάμεσα στα πράγματα ή τα συμβάντα και, ως ηθικοί φιλόσοφοι, παρατηρούν τις επιπτώσεις της δράσης στην ανθρώπινη ευδαιμονία και συμπεριφορά.

2 **Η Φύση, ο Λόγος και ο άνθρωπος:** Βασική αρχή των Στωικών, όπως και των Κυνικών, είναι ότι ο άνθρωπος πρέπει να ζει σύμφωνα με τη φύση (*ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν*) η οποία αποτελεί τον κόσμο, μέρος του οποίου είναι και ο ίδιος. Γι' αυτόν τον λόγο, σε διάφορα σημεία των έργων τους, τονίζουν την κοινή καταγωγή όλων των ανθρώπων και, συνεπώς, την οικουμενική αδελφοσύνη τους, την εκ φύσεως αμοιβαία αγάπη και αλληλεξάρτησή τους (θεωρία της ομοιώσεως όλων των ανθρώπων). Ο άνθρωπος κατασκευάστηκε από τη φύση του συμπλιωμένος με τον εαυτό του (*οἰκειώση*) και με την ικανότητα να έχει συνείδηση του τι είναι. Και είναι φυσικό να τον απωθεί ό,τι τον ενοχλεί (*αλλοτρίωση*) και να έλκεται από εκείνο που τον ευνοεί (Αρνίμ, Ι, 197: *Οἰκειώσεως πάσης καὶ ἀλλοτριώσεως ἀρχὴ τὸ αἰσθάνεσθαι. Ἡ γὰρ οἰκειώσεις αἰσθησις ἔοικε τοῦ οἰκείου καὶ ἀντίληψις εἶναι*).

Για την ανθρώπινη «φύση», ειδικότερα, η θεωρία των Στωικών τονίζει την πρωταρχική παρόρμηση για αρετή και λογικότητα, που διακρίνουν τον άνθρωπο. Η πρώτη, με την προσθήκη της δεύτερης, τον οδηγεί από την αυτοσυντήρηση προς μια ηθική ζωή και ενάρετη συμπεριφορά.

Η αρετή, λ.χ. για τον Ζήνωνα, είναι το μοναδικό αγαθό που προσφέρει ευδαιμονία και επειδή στηρίζεται στον Λόγο, είναι διδακτική. Υπέρτατη αρετή γι' αυτόν και τους άλλους Στωικούς είναι η φρόνηση, από την οποία εκπορεύονται οι άλλες αρετές.

3 **Η ηθική αρετή και τα «καθήκοντα» απέναντι στον εαυτό:** κατά τους Στωικούς, ο λόγος υπαγορεύει και επιβάλλει έναν τρόπο αρμόζουσας και κατάλληλης συμπεριφοράς (καθήκον), από την οποία απορρέει η ευδαιμονία του. Το να ζεις σύμφωνα με τη φύση σημαίνει να ζεις σύμφωνα με την αρετή. Μόνο η αρετή είναι το αγαθό· η υγεία, ο πλούτος και η επιτυχία είναι ξένα και *αδιάφορα* από ηθική άποψη (μολονότι «προτιμητέα αδιάφορα»), όπως επίσης αδιάφορα είναι και η αρρώστια και η φτώχεια (που είναι «μη προτιμώμενα αδιάφορα»). Επομένως, το ιδεώδες πρότυπο για τον άνθρωπο είναι η τελειοποίηση του εαυτού του μέσα από μια διαδικασία διά βίου μαθητείας και αυτομόρφωσης, η ηθική εξέλιξη και η συνειδητή ηθική ανάπτυξη, τελικά η επιδίωξη της σοφίας (Α.Α Long, *Η ελληνιστική φιλοσοφία. Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μτφρ. Σ. Δημόπουλος-Μ. Δραγώνα, Αθήνα 1987, σελ. 316).

4 **Τα μέσα... τα έξω (Η στωική ηθική):** θεμέλιο της στωικής ηθικής είναι η διαρκής επιστροφή στον εαυτό. Και, όπως όλες οι ηθικές των αρχαίων, κύρια επιδίωξη της στωικής ηθικής είναι η αναζήτηση της ευδαιμονίας, της ευτυχίας. Για τους Στωικούς, η ευδαιμονία θεωρήθηκε ως *εὖφοια βίον*, δηλ. μια κανονική και φυσική ροή των πραγμάτων, μια πορεία του ανθρώπου και του κόσμου χωρίς υπερβολές και ελλείψεις. Παράλληλα, όμως, η ευδαιμονία είναι μια «τέχνη βίου», μια βαθιά γνώση της ανθρώπινης φύσης.

5 **Του φιλοσόφου τη θέση (η στωική τέχνη του βίου: απάθεια, ελευθερία):** «απάθεια σημαίνει ότι ο σοφός δεν επιτρέπει να μεγεθύνονται οι εφημέρες αντιδράσεις και να γίνονται πάθος και σταθερές έξεις, ακριβώς όπως δεν του αρκεί απλώς να τις μετριάξει... Ο οίκτος, για παράδειγμα, είναι ένα πάθος που βλάπτει και αυτόν που τον αισθάνεται και αυτόν που υποφέρει. Όμως η συμπάθεια, όπως και η φιλανθρωπία, είναι καλά συναίσθημα. Το ζητούμενο δεν είναι η «απάθεια», αλλά –για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία της Στοάς– η «ευπάθεια» (το καλό συναίσθημα). Αντί για ηδονή, φόβο, και επιθυμία, ο σοφός θα επιζητήσει

τη χαρά, την προσοχή (ευλάβεια) και την ορθή βούληση. Για τον σοφό τίποτα δεν έχει σημασία εκτός από την ηρεμία, την ελευθερία του νου και την εσωτερική γαλήνη» (Edelstein, *ό.π.*, σελ. 20).

Σχόλια στα παράλληλα κείμενα

1 Κατά τον Επίκτητο, η ελευθερία και η ευτυχία αρχίζουν όταν αντιληφθεί κάποιος ότι μερικά πράγματα βρίσκονται στην εξουσία του και άλλα όχι. Με το να εξουσιάζει κανείς τα πάθη του αποκτά μια εσωτερικών διαστάσεων ελευθερία και ψυχική γαλήνη. Οι στίχοι είναι από τον *Ύμνο του Κλεάνθη* (Von Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, 527).

2 **Στροφή στον εαυτό και ανεκτικότητα:** το θέμα της αυτοσυνειδησίας, της στροφής του ανθρώπου προς τον εαυτό του, έχει ήδη προσεγγισθεί στην ενότητα για τους Κυνικούς αλλά και στο τρίτο κεφάλαιο, στην ενότητα 1η για τον Σωκράτη. Ο στωικός τρόπος ζωής σε σχέση με το εγώ και αναφορικά προς τους άλλους είναι θέματα ιδιαίτερης σημασίας στη στωική ηθική: «Η ζωή ως μια επιστροφή στον εαυτό: να ποιο θα μπορούσε να είναι το θεμελιώδες έμβλημα του Στωικισμού» (Jose Ferrater Mora, «Κυνικοί και Στωικοί», στο Επίκτητος, *Διατριβή Γ'*, μτφρ. Ι.Σ. Χριστοδούλου, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 1997).

ΕΝΟΤΗΤΑ 4

Η πολιτεία και ο πολίτης στη στωική φιλοσοφία

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν τη στωική άποψη για τη θέση του ανθρώπου στην κοινωνία και να διακρίνουν την έμφαση στα ανθρώπινα καθήκοντα και τον ανθρωπισμό που την χαρακτηρίζει.
- Να προβληματιστούν και να συζητήσουν σχετικά με τις απόψεις αυτές, ως εναλλακτικές στάσεις του ανθρώπου απέναντι στην πολιτική και κοινωνική ζωή.
- Να συνδέσουν τις στωικές απόψεις με θέματα κοινωνικής ηθικής που μας απασχολούν ακόμη και σήμερα.

Το πρωτότυπο κείμενο

Ὅσπερ αὐτὸς σὺ πολιτικοῦ συστήματος συμπληρωματικὸς εἶ, οὕτως καὶ πᾶσα προᾶξις σου συμπληρωτικὴ ἔστω ζωῆς πολιτικῆς. ἤτις ἐὰν οὖν προᾶξις σου μὴ ἔχη τὴν ἀναφορὰν, εἴτε προσεχῶς εἴτε πόρρωθεν, ἐπὶ τὸ κοινωνικὸν τέλος, αὕτη διασπᾷ τὸν βίον καὶ οὐκ ἐᾷ ἕνα εἶναι καὶ στασιῶδης ἐστίν, ὥσπερ ἐν δήμῳ ὁ τὸ καθ' αὐτὸν μέρος διυστάμενος ἀπὸ τῆς τοιαύτης συμφωνίας [...]

καθόσον δὲ ἔχω πως οἰκείως πρὸς τὰ ὁμογενῆ μέρη, οὐδὲν πράξω ἀκοινώνητον, μᾶλλον δὲ στοχάσομαι τῶν ὁμογενῶν καὶ πρὸς τὸ κοινῆ συμφέρον πᾶσαν ὀρμὴν ἐμαντοῦ ἄξω καὶ ἀπὸ τούναντίον ἀπάξω. τούτων δὲ οὕτως περαιομένων ἀνάγκη τὸν βίον εὐροεῖν, ὡς ἂν καὶ πολίτου βίον εὖρουον ἐπινοήσεως προϊόντος διὰ πράξεων τοῖς πολίταις λυσιτελῶν καὶ ὅπερ ἂν ἡ πόλις ἀπονέμῃ, τοῦτο ἀσπαζομένον.

(Μάρκος Αὐρηλῖος, *Τὰ εἰς εαυτόν*, Θ, κγ' και Ι, 5ζ')

Πηγές και μεταφράσεις

Οι μεταφράσεις του κειμένου της ενότητας και του παράλληλου κειμένου (2) από το: Επίκτητος, *Εγχειρίδιον*, Μάρκου Αυρηλίου, *Εἰς εαυτόν*, Κλεάνθους, *Ύμνος εἰς Δία*, παράφραση Στεφάνου Δέλτα, προλογικό

σημείωμα Αλ. Π. Ζάννας, Βιβλ. της Εστίας, Αθήνα 2002, σελ. 191, 200 και 90. Το αρχαίο κείμενο από το: Μάρκος Αυρήλιος, *Τὰ εἰς ἑαυτόν*, Βιβλία Ζ' - ΒΒ', «Ἄπαντα 2», εκδ. Κάκτος, 1η έκδ., 1998, σελ. 102, 122.

Η μετάφραση του αποσπάσματος του Χρυσίππου στα παράλληλα κείμενα από το: Ludwig Edelstein, *Ο Στωικός Σοφός ή το Νόημα του Στωικισμού*, μτφρ. Ροζίνα Μπέρκνερ, εκδ. Θύραθεν, Θεσ/νίκη 2002, σελ. 116.

Διδακτικές επισημάνσεις

- Και σε αυτήν την ενότητα καλό είναι οι στωικές απόψεις να συνδεθούν με τα γενικά ερωτήματα της πολιτικής φιλοσοφίας: «ποιο είναι το καλύτερο πολίτευμα;» και «ποια είναι η θέση μου μέσα στην κοινωνία και την πολιτεία;». Με τον τρόπο αυτό οι μαθητές θα μπορούν πιο εύκολα:
 - να συσχετίσουν τις αντιλήψεις των Στωικών με προγενέστερες πολιτικές απόψεις που τους είναι ήδη γνωστές: Η στωική πολιτική σκέψη περιλαμβάνει θέματα που είχαν προκύψει από παλιά, κυρίως τον 5ο αι. π.Χ., και τα οποία είχαν ήδη απασχολήσει προγενέστερους φιλοσόφους: αμφισβήτηση των νόμων και των ηθών, έμφαση στο φυσικό σε αντιπαράθεση προς το συμβατικό (Σοφιστές, Κυνικοί), υπερράσπιση του κύρους και της ισχύος του νόμου, το αίσθημα του δικαίου (Πλάτων, Σωκράτης).
 - να τις κατανοήσουν σε σχέση με τις ιστορικές συνθήκες. Από τους ελληνιστικούς χρόνους, με την κατάλυση των πόλεων-κρατών, η πόλη έρχεται σε δεύτερη μοίρα και στους νέους πολιτικούς σχηματισμούς που δημιουργούνται ζουν άνθρωποι πολλών και διαφορετικών εθνοτήτων. Η ελευθερία, η οποία μέχρι τότε συνδεόταν με τη συμμετοχή στην πόλη, μετατρέπεται σε εσωτερική, μεταφυσικής φύσεως, ελευθερία. Τα πολιτικά ιδεώδη της αυτονομίας και της αυτάρκειας γίνονται ατομικά ιδεώδη. Σε αυτούς τους νέους πολιτικούς σχηματισμούς γεννιούνται νέες μορφές αλληλεγγύης και κάνει την εμφάνισή του ο κοσμοπολιτισμός.
- Το σύντομο χωρίο του Χρυσίππου, στα παράλληλα κείμενα, μπορεί να χρησιμεύσει ως αφορμή για να συνδέσουν οι μαθητές τις ηθικές με τις πολιτικές αντιλήψεις των Στωικών. «Οι Στωικοί είχαν τονίσει με έμφαση τη σπουδαιότητα του νόμου –με την κοσμολογική έστω, παρά την πολιτική έννοια–, ενώ η στωική θεωρία της «οικειώσεως» όλων των ανθρώπων μεταξύ τους συνέβαλε στο να θεμελιωθεί το δόγμα του φυσικού νόμου που υπερβαίνει τα πολιτικά σύνορα» (R.W. Sharples, *Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί, Μία εισαγωγή στην ελληνιστική φιλοσοφία*, εκδ. Θύραθεν, Θεσ/νίκη 2002, σελ. 210). Η λέξη *οικειώσις* (εκ του *οἶκος/οικία/οικείος*) σημαίνει αυτό που μας ενώνει με δεσμούς συγγενικούς ή φιλίας προς τους άλλους.

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: ερώτηση κατανόησης, αποβλέπει στην ερμηνεία του σχετικού κειμένου.

Ερώτηση 2η: ερώτηση κατανόησης που αποβλέπει στην εξοικείωση των μαθητών με βασικές έννοιες της πολιτικής φιλοσοφίας.

Ερώτηση 3η: σύνδεση του κοινού συμφέροντος με το ατομικό με αναλογικό συλλογισμό, για να αποδειχθεί ότι η ευτυχισμένη ζωή συνεπάγεται την ύπαρξη της κοινωνίας.

Ερώτηση 4η: το κείμενο είναι παραινετικός λόγος, γι' αυτό και ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το β' ενικό, ενώ χρησιμοποιεί το α' ενικό, όταν εξομολογείται σκέψεις που συνδέονται με τις πράξεις του.

Ερώτηση 5η: Το ιδεώδες του στωικού τρόπου ζωής είναι η ζωή στην κοινότητα όπως αυτό εξάγεται από τα κείμενα του Μ. Αυρηλίου (σελ. 126-128 και από το 2ο παράθεμα σελ. 129, Βιβλ. μαθ.). (Βλ. σχετικά σχόλια για κοινά σημεία και διαφορές στους Επικούρειους και τους Στωικούς, Βιβλ. εκπ., σελ. 103).

Θέμα για συζήτηση ή γραπτή εργασία

Βλ. σχετικά σελ. 92, 96, 97, 100, 102 Βιβλ. εκπ. και σελ. 115, 120, 124 Βιβλ. μαθ. και Ν. Σκουτερόπουλος, *Οι αρχαίοι κυνικοί...*, ό.π., σελ. 182-184.

Διαθεματική εργασία

Ο κοινωνικός και πολιτικός προσανατολισμός της στωικής φιλοσοφίας διακρίνεται σαφώς σε όλα τα κείμενα της ενότητας. Αυτός είναι σαφής και στο «δόγμα της κοσμικής πόλης», όπως φαίνεται στο απόσπασμα

που ακολουθεί: «Γιατί το σύμπαν είναι κάτι σαν κοινός οίκος θεών και ανθρώπων, ή μια πόλη που ανήκει και στους δύο. Γιατί μόνον αυτοί, με τη χρήση του λόγου, ζουν σύμφωνα με το δίκαιο και τον νόμο. Επομένως, όπως ακριβώς υποθέτουμε ότι η Αθήνα και η Σπάρτη ιδρύθηκαν για χάρη των Αθηναίων και των Σπαρτιατών, και ορθά λέγεται ότι όλα τα πράγματα που περιέχονται σε αυτές τις πόλεις ανήκουν σε αυτούς τους λαούς, έτσι πρέπει να υποθέσουμε ότι όποια πράγματα περιέχονται σε ολόκληρο το σύμπαν ανήκουν σε θεούς και ανθρώπους» [Κικέρων, *De natura deorum* (Το δόγμα της κοσμικής πόλης), στο M. Schofield, *Η στωική ιδέα της πόλης*, μτφρ. Χλόη Μπάλα, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σελ. 86]. Βλ. και σχ. 4, Βιβλίο εκπαιδευτικού, σελ. 104.

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

1 Οι στωικές αντιλήψεις για τον νόμο και τη συμμετοχή στην πολιτεία: ο Στωικισμός, προκειμένου να ανταποκριθεί στις ανάγκες της κοινωνικής ζωής στον ελληνιστικό και ρωμαϊκό κόσμο (να προσφέρει στους ανθρώπους ένα γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο να μπορούν να δώσουν νόημα στις διαφορετικές εμπειρίες της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής, στις παραδόσεις και τις γνώσεις τους, ένα φιλοσοφικό πλαίσιο για τη ρωμαϊκή ρητορική παιδεία), βαθμηδόν μεταβάλλεται. Η αρχική έμφαση στη λογική ατονεί και το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην ηθική. Η παρόρμηση για την αυτοσυντήρηση συνδέεται με μια εξίσου έμφυτη παρόρμηση κοινωνικότητας. Αυτή η αντίληψη επιτρέπει να αναπτυχθεί ο προβληματισμός σχετικά με τα καθήκοντα και τους κανόνες της κοινωνικής συμπεριφοράς του πολίτη, με τους οποίους προσδίδεται ηθικό κύρος στην κοινωνική του θέση. Για τους Στωικούς είναι φυσικό να νοιαζόμαστε για τους συνανθρώπους μας. Ο άνθρωπος αγαπά τον εαυτό του εκ φύσεως και σταδιακά μαθαίνει να αγαπά και τους άλλους ανθρώπους όσο αγαπά τον εαυτό του. Η «οικειώση» με τον εαυτό και η κοινωνική «οικειώση» αναπτύσσονται μαζί. Παρ' όλα αυτά, αυτό που ενδιαφέρει κυρίως τον στωικό σοφό είναι η προσωπική του αρετή.

Σύμφωνα με τους Στωικούς, η εξουσία του νόμου δεν εναποτίθεται στο κράτος ούτε αντλεί το κύρος του από την κοινωνία. Ο νόμος μετατρέπεται σε φωνή της συνείδησης, ως κοινή προσήλωση στις κοινωνικές αξίες, και με αυτόν τον τρόπο υπαγορεύει και ρυθμίζει την κοινωνική συμπεριφορά, μαθαίνει στους ανθρώπους πώς να συμπεριφέρονται μεταξύ τους ως κοινωνικά ζώα, να είναι νομοταγείς πολίτες, να τηρούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και να αντιμετωπίζουν τους συμπολίτες του με αίσθημα δικαίου (Βλ. M. Schofield, *Η στωική ιδέα της πόλης*, μτφρ. Χλόη Μπάλα, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σελ. 96).

2 Κοινά σημεία και διαφορές στους Επικούρειους και τους Στωικούς: «η αρμονική προσωπικότητα αποτελούσε κοινό στόχο Επικούρειων και Στωικών. Όμως μένει κανείς συχνά με την εντύπωση πως η επικούρεια ηθική σκέψη βλέπει τον άνθρωπο ως άτομο αποκομμένο από τους άλλους. Κάτι τέτοιο δεν ισχύει για τον Στωικό. Γι' αυτόν ο άνθρωπος είναι κοινωνικό ον που μπορεί να τελειοποιηθεί μόνο στο πλαίσιο της κοινότητας των ανθρώπων – ούτε καν στο πιο στενό πλαίσιο της κοινότητας των πολιτών μιας συγκεκριμένης πόλης. Το ιδεώδες του στωικού τρόπου ζωής είναι η ζωή στην κοινότητα» (Edelstein, *ό.π.*, σελ. 104-105).

3 Επειδή έχω κάποια συγγένεια (τα καθήκοντα προς τους άλλους): σε αντίθεση με την Αρχαία Στοά, που τόνιζε τις «κλασικές» αρετές της εγκράτειας (σωφροσύνης), της ανδρείας, της σοφίας και της δικαιοσύνης, οι νεότεροι Στωικοί τονίζουν την αρετή της φιλανθρωπίας και του ανθρωπισμού (ουμανισμού-humanitas), που υπήρξε πρότυπο για τον Χριστιανισμό. Οι Στωικοί τόνισαν με ανανεωμένο ενδιαφέρον τον σεβασμό για την αξιοπρέπεια των άλλων. Στο πλαίσιο της οικογένειας, τα καθήκοντα αυτά επιβάλλουν τον σεβασμό του συζύγου προς τη σύζυγο, το δικαίωμα των παιδιών να μορφωθούν και να επιλέξουν τη δική τους ζωή, την απαίτηση για υπακοή του δούλου χωρίς όμως κατοχή και κυριότητά του· επίσης, στο πλαίσιο της κοινωνικής ζωής οι Στωικοί σοφοί επανεκτίμησαν τη χειρωνακτική εργασία, έδωσαν έμφαση στην επαγγελματική ηθική, έθεσαν επανειλημμένα το θέμα της ευεργεσίας και της φιλανθρωπίας και τόνισαν την αρετή της γενναιοδωρίας. Γι' αυτόν τον λόγο ο Στωικισμός αποτελεί τεράστια ηθική πρόοδο και θεωρείται σημείο εκκίνησης του ανθρωπιστικού κινήματος που αρχίζει στα τέλη του 2ου και στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Βλ. σχετικά: «Οι Στωί-

κοί όμως επιμένουν πως ο σοφός είναι προικισμένος και με μια τέταρτη αρετή: τη δικαιοσύνη, δηλαδή τη γνώση του τι πρέπει να δίνεις στους άλλους και τι όχι, ή, για να το θέσουμε αλλιώς, είναι προικισμένος με φιλανθρωπία και συμπόνια... Εκ φύσεως, ο σοφός είναι γεννημένος για τους άλλους, για τη μεγάλη κοινότητα των ανθρώπων, και όχι μόνο για την κοινότητα στην οποία τυχαίνει να ζει. Δεν μπορεί να είναι ένα αποκομμένο θραύσμα της ανθρωπότητας. Θέλει να πιστεύει πως είναι μέλος του κοινού σώματος των ανθρώπων. Κι εδώ είναι που η στωική ηθική γίνεται το θεμέλιο πάνω στο οποίο θα στηριχθεί ο μεταγενέστερος Ανθρωπισμός» (Edelstein, *ό.π.*, σελ. 68).

4 **Ο στωικός ανθρωπισμός και κοσμοπολιτισμός:** «όλες οι φιλοσοφίες των ελληνιστικών χρόνων ήσαν –ακόμη κι αν δεν το δήλωναν– κοσμοπολιτικές, με την έννοια ότι ο ιδανικός τους αποδέκτης ήταν ο άνθρωπος στην πρωτογενή φυσική του κατάσταση, ανεξάρτητα από τις διάφορες ηθικές, πολιτιστικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Ο στωικισμός διακηρύσσει τον κοσμοπολιτισμό του ξεκάθαρα... ο στωικός σοφός αισθάνεται πως έχει μια φυσική ομοιότητα με όλους τους συνανθρώπους του, ανεξάρτητα από την εξουσία στην οποία τυχαίνει να είναι υποτελής, και πως όλοι απολαμβάνουν μια κοινή ελευθερία. Γι' αυτό, ο στωικός σοφός, μολοντί κοσμοπολίτης, μπορεί να συμμετέχει στους πολιτικούς θεσμούς, ακόμη και να κυβερνά, εφόσον δεν παρεμποδίζεται, δηλαδή με την προϋπόθεση ότι θα μπορεί να διατηρεί την προσωπική του ορθολογική διάθεση και αυτονομία» (Mario Vegetti, *ό.π.*, σελ. 288-290).

5 **Κριτική στις στωικές αντιλήψεις:** ο Στωικισμός επικρίθηκε κυρίως, γιατί υποτάσσει τις πολιτικές και κοινωνικές ανησυχίες στις ηθικές. Θεωρήθηκε ότι με τον τρόπο αυτό άνοιγε το δρόμο σε μια εντελώς διαφορετική πολιτική φιλοσοφία, η οποία, απαλλαγμένη από τον προβληματισμό για την πόλη, επικεντρώνεται στις ηθικές δυνατότητες του ανθρώπου με την ιδιότητα του ανθρώπου ως ιδιώτη και όχι ως πολίτη.

«Ωστόσο, η στωική πολιτική θεωρία της περιόδου εκείνης έχει τους περιορισμούς της. Με την απόρριψη της πόλης συμβαδίζει, όπως σχολιάζει η Annas, και η έλλειψη ενδιαφέροντος για τις συγκεκριμένες πολιτικές δομές. Οι Στωικοί ενδιαφέρονται πάνω απ' όλα για την ηθική δημόσια συμπεριφορά και λιγότερο για πολιτικές μεταρρυθμίσεις» (Sharples, *ό.π.*, σελ. 208-209).

ΕΝΟΤΗΤΑ 5

Αταραξία: Το «τέλος» της «σκεπτικής αγωγής»

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν τι είναι ο αρχαίος Σκεπτικισμός και βασικές έννοιες της φιλοσοφίας αυτής, όπως *έποχή* και *αταραξία*.
- Να γνωρίσουν έννοιες της ηθικής φιλοσοφίας (αγαθό, ευδαιμονία) μέσα από την αντιπαράθεση των Σκεπτικών με την προγενέστερη στωική και ελληνιστική φιλοσοφία (Κυνικοί, Επικουρείοι, Στωικοί).
- Να κατανοήσουν τις απαντήσεις των Σκεπτικών σε ερωτήσεις για το «Τι είναι η πραγματικότητα;» (ον), «Τι μπορώ να γνωρίσω;» (κριτήρια σκεπτικής γνωσιολογίας), «Τι οφείλω να πράξω;» (η τέχνη του βίου) και να τις προεκτείνουν στο σήμερα.

Το πρωτότυπο κείμενο

Καὶ ὅτε μὴ πάρεσιν αὐτῶ τὰ καλὰ εἶναι δοκοῦντα, ὑπὸ τε τῶν φύσει κακῶν νομίζει πονηλατεῖσθαι καὶ δῶκει τὰ ἀγαθὰ, ὡς οἶεται ἄπερ κτησάμενος πλείοσι ταραχαῖς περιπίπτει, διὰ τε τὸ παρὰ λόγον καὶ ἀμέ-

τρως ἐπαίρεσθαι καὶ φοβούμενος τὴν μεταβολὴν πάντα πράσσει, ἵνα μὴ ἀποβάλλῃ τὰ ἀγαθὰ αὐτῷ δοκοῦντα εἶναι. ὁ δὲ ἀοριστῶν περὶ τῶν πρὸς τὴν φύσιν καλῶν ἢ κακῶν οὔτε φεύγει τι οὔτε διώκει συντόμως· διόπερ ἀταρακτεῖ [...] καὶ οἱ σκεπτικοὶ οὖν ἤλιπζον μὲν τὴν ἀταραξίαν ἀναλήψεσθαι διὰ τοῦ τὴν ἀνομαλίαν τῶν φαινομένων τε καὶ νοουμένων ἐπικροῖναι, μὴ δυνηθέντες δὲ ποιῆσαι τοῦτο ἐπέσχον· ἐπισχοῦσι δὲ αὐτοῖς οἷον τυχικῶς ἡ ἀταραξία παρηκολούθησεν ὡς σκιά σώματι.

(Σέξτος Ἐμπειρικός, *Πυρρώνειαι Ὑποτυπώσεις*, I, 27 και I, 29)

Πηγές και μεταφράσεις

Για την παρούσα ενότητα χρησιμοποιήθηκαν για το αρχαίο κείμενο και τη μετάφραση το βιβλίο: Σέξτος ο Εμπειρικός, *Πυρρώνειες Ὑποτυπώσεις Α'*, Βιβλίο Α', τόμ. Α', *Εισαγωγή 1-163, 187-208, Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά: Ο Πυρρωνισμός*, εκδ. Ζήτηρος, Θεσ/νίκη 2002, σελ. 376-379. Για τη μετάφραση του αποσπάσματος στο περιθώριο στη σελ. 375. Τα παράλληλα κείμενα (1) και (3) από το βιβλίο: *Οι Σκεπτικοί: Αναγνωστικό της Αρχαίας Σκεπτικής Φιλοσοφίας – Εισαγωγή στον Κλασικό Σκεπτικισμό*, εισαγωγή Peter Saber, Μτφρ.- Σημ. Γ. Αβραμίδης, Στυλιανός Δημόπουλος, Δήμητρα Τσιτσικλή, επιμέλεια Γ. Αβραμίδης, εκδ. Θύραθεν, Θεσ/νίκη 2003. Το παράλληλο κείμενο (2) από το: *Οι αρχαίοι Κυνικοί. Αποσπάσματα και μαρτυρίες*, επιμέλεια-μετάφραση-σχόλια Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, σελ. 107. Σέξτος Εμπειρικός, *Πρὸς ἠθικούς, Πρὸς μαθηματικούς, Πρὸς γραμματικούς*, μετάφραση Αναστασία-Μαρία Καραστάθη, Εισαγωγή-σχόλια Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Ἄπαντα 6, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οἱ Ἕλληνες», εκδ. Οδυσσεύς Χατζόπουλος, Αθήνα 1998.

Διδακτικές Επισημάνσεις

1. Γίνεται χρήση της Εισαγωγής και του λεξιλογίου για την κατανόηση της έννοιας «Σκεπτικισμός» και σύνδεση με προηγούμενα κεφάλαια και συγκεκριμένα με τους προσωκρατικούς φιλοσόφους και τους Σοφιστές που έχουν μιλήσει για τη σχετικότητα της γνώσης ή με τους νεότερους σκεπτικιστές.
2. Δίνονται οι απαραίτητες πληροφορίες για τους Σκεπτικούς και τον Σκεπτικισμό, ώστε να ενταχθεί στο πλαίσιο της ελληνιστικής φιλοσοφίας και να κατανοηθεί ως κριτική στάση προς άλλες φιλοσοφίες και φιλοσόφους, τους οποίους αυτοί αποκαλούν δογματικούς, μεταξύ των οποίων είναι οι Κυνικοί, οι Επικούρειοι και οι Στωικοί.
3. Σημειώνονται στον πίνακα τα ονόματα των Σκεπτικών και οι κεντρικές έννοιες της σκεπτικής φιλοσοφίας που θα μας απασχολήσουν, όπως εποχή, αταραξία, αγαθό, ευδαιμονία.

Μολοντί κεντρική ιδέα του Σκεπτικισμού είναι η αμφιβολία για κάθε δυνατότητα γνώσης και η άρνηση αντικειμενικής αλήθειας, εδώ επικεντρώνεται η διερεύνηση στην ηθική τους θεωρία. Στο κείμενο που προσεγγίζουμε, παρακολουθούμε τον Σέξτο τον Εμπειρικό να προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα «Πώς μπορώ να είμαι ευτυχισμένος;». Στο πλαίσιο της προσπάθειας κατανόησης του κειμένου επισημαίνουμε ότι κεντρικό αίτημα της ελληνιστικής ηθικής είναι η αναγνώριση της ευδαιμονίας ως υπέρτατου αγαθού ή τέλους, δηλ. ως σκοπού της ζωής.

Οι μαθητές, αφού έχουν μελετήσει και κατανοήσει τις θεμελιώδεις έννοιες της σκεπτικής φιλοσοφίας (βλ. γλωσσάριο) και το κύριο κείμενο, μπορούν να το συσχετίσουν με τα παράλληλα κείμενα και να κατανοήσουν πως η αταραξία ως σκοπός της σκεπτικής φιλοσοφίας συσχετίζεται με την ευδαιμονία (τέλος του βίου) που είναι το υπέρτατο αγαθό.

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: η απάντηση δίνεται από το ίδιο το κείμενο.

Ερώτηση 2η: η «εποχή» (εκ του *ἐπέχω*), δηλαδή η αναστολή της κρίσης, οδηγεί στην αταραξία και τη γαλήνη της ψυχής. Στο ερώτημα πώς μπορεί ο Σκεπτικός να ζήσει χωρίς να συναινεί σε καμιά κρίση, η απάντηση δίδεται απ'

αυτόν, ότι αυτό επιτυγχάνεται «μέσω της καθοδήγησης της φύσης, των συναισθημάτων και των εθίμων». Άλλωστε, ο Σκεπτικός απέχει απέναντι στις θεωρίες των δογματικών και διαφέρει από τον απλό άνθρωπο στο ότι γνωρίζει πως τα πράγματα μπορεί και να μην είναι όπως φαίνονται, πράγμα όμως που τον αφήνει αδιαφόρο.

Ερώτηση 3η: η αβεβαιότητα δεν αφορά μόνο στις γνώσεις που στηρίζονται στις αισθήσεις. Η διάκριση καλού και κακού στηρίζεται στο υποκειμενικό στοιχείο των ηθικών κρίσεων και φαίνεται σε πολλές περιπτώσεις, όπως και σε θέματα που συνδέονται με τις αισθητικές κρίσεις, αυτές δηλ. που αφορούν στην αντίληψη και την αξιολόγηση του ωραίου και του άσχημου.

Θέμα για συζήτηση ή γραπτή εργασία

Η απάντηση περιέχεται στο κείμενο όπου περιγράφεται η σκεπτική στάση και προσδιορίζεται ο σκεπτικός φιλόσοφος και ο άνθρωπος που ζει σύμφωνα με τη «σκεπτική αγωγή».

Διαθεματική εργασία

Ο Σκεπτικιστής θα επισημάνει ότι η αμφιβολία που γεννούν οι αισθήσεις αποδεικνύεται ακόμη και με τις εσκεμμένες ή συμπτωματικές πλάνες της όρασης. Ο δογματικός φιλόσοφος θα αντέκρουε ότι οι εσκεμμένες πλάνες δεν αποδεικνύουν ότι ο κόσμος είναι μόνο τα φαινόμενα.

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

1 Η σκεπτικιστική σχολή ξεκίνησε με τον Πύρωνα τον Ηλείο, ο οποίος ήταν περίπου είκοσι χρόνια μεγαλύτερος από τον Επίκουρο, αν και πέθανε την ίδια εποχή (270 π.Χ.). Ο Πύρρων διαμόρφωσε έναν ακραίο σκεπτικισμό, αφού ισχυρίστηκε ότι δε γνωρίζουμε τίποτε, ότι δεν πρέπει να καταλήγουμε σε καμιά άποψη για τα πράγματα, να είμαστε εντελώς αδιάφοροι για όσα συμβαίνουν σε μας ή τους γύρω μας. Από περιγραφή της διδασκαλίας του πληροφορούμαστε ότι αυτός υποστήριζε: «ούτε οι αισθήσεις μας ούτε οι απόψεις μας λένε αλήθειες ή ψέματα. Επομένως, γι' αυτόν τον λόγο δε θα έπρεπε να τις εμπιστευόμαστε καθόλου, αλλά θα έπρεπε να είμαστε αδιάλλακτοι, αμερόληπτοι και ακλόνητοι και να λέμε σχετικά με κάθε ξεχωριστό πράγμα ότι δεν είναι κάτι περισσότερο από ό,τι είναι ή ό,τι είναι και δεν είναι ή ούτε είναι ούτε δεν είναι. Η έκβαση για εκείνους που πραγματικά υιοθετούν αυτή τη στάση θα είναι πρώτα η αποστόμωση και ύστερα η ελευθερία από τις ενοχλήσεις» (Ευσέβιος, *Ευαγγελική προπαρασκευή*, 14, 18 στο *The Hellenistic Philosophers*, επ. Α.Α. Long - D.N. Sedley, σελ. 15).

Οι Σκεπτικοί ονομάζονται ζητητικοί, απορητικοί, εφεκτικοί. «Ονομάζονται ζητητικοί γιατί ερευνούν, εφεκτικοί γιατί περιέρχονται μετά τη ζήτηση σε μία ορισμένη κατάσταση –στην εποχή– απορητικοί γιατί για όλα τα πράγματα απορούν ή γιατί βρίσκονται σε αμηχανία να συμφωνήσουν με μια θεωρία, να συγκατατεθούν. Ως φιλόσοφοι αναζήτησαν την αταραξία, επειδή πρόσεξαν τη διαφωνία των δογματικών και οδηγήθηκαν στην “ισοσθένεια των λόγων” (ισότητα ως προς την αξιοπιστία και την αναξιπιστία, ισοδυναμία των επιχειρημάτων και αντεπιχειρημάτων) σύμφωνα με την οποία ήταν αδύνατο να κριθεί η διαφωνία μια και τα επιχειρήματα και από τις δύο αντίθετες πλευρές ήταν ισοδύναμα» (βλ. Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Ο Πυρρωνισμός*, Εισαγωγή στο Σέξτος ο Εμπειρικός, *Πυρρώνειες Υποτυπώσεις Α'*, σελ. 140).

2 **Σκεπτικισμός:** ο ορισμός της σκέψεως που δίδεται στις *Πυρρώνειες Υποτυπώσεις* (Α' βιβλίο, §8) ονομάζει τον Σκεπτικισμό «δύναμη (ικανότητα) να αντιπαραθέτει κανείς φαινόμενα και νοούμενα καθ' οιονδήποτε τρόπο, ώστε να φτάνουμε, λόγω της ισοσθένειας πραγμάτων και λόγων που αντιπαρατίθενται, κατ' αρχάς στην εποχή και στη συνέχεια στην αταραξία». Βλ. επίσης: «Η σκεπτική κατεύθυνση (αγωγή), τώρα, ονομάζεται και ζητητική, επίσης εφεκτική, αλλά και απορητική, επιπλέον ονομάζεται πυρρώνεια, από το γεγονός ότι ο Πύρρων μάς φαίνεται πως είναι αυτός που πληρέστερα και εμφανέστερα από τους προγενέστερους του προσχώρησε στον Σκεπτικισμό» (Σέξτος ο Εμπειρικός, *Πυρρώνειες Υποτυπώσεις 1,7, Περί των ονομασιών της σκεπτικής*, Αναγνωστικό Σκεπτικών, ό.π., σελ. 241).

3 **Εποχή:** σε αντίθεση με τον δογματικό, που ισχυρίζεται ότι κατέχει μια αλήθεια και διατυπώνει κρίσεις, ο Σκεπτικός αναστέλλει την κρίση του, δεν τοποθετείται και περιμένει μέχρι να βεβαιωθεί, πράγμα που μπορεί και να μη συμβεί ποτέ. Η αναστολή της κρίσης και όχι η αμφιβολία είναι χαρακτηριστική στάση του Σκεπτικού. Η «εποχή», ως τεχνικός όρος της σκεπτικής φιλοσοφίας αποδίδεται περιφραστικά ως «αναστολή της κρίσης» (*suspension of judgement*), συνεπώς σημαίνει διακόπτω, ανακόπτω, αναστέλλω, συγκρατώ, σταματώ ή παύω κάποια δραστηριότητα ή απόφαση. Στην «εποχή» καταλήγουν οι Σκεπτικοί εξαιτίας της ισοσθένειας, δηλ. της ισοδυναμίας, των αντιπαρατιθεμένων επιχειρημάτων. Η εποχή είναι τελικά η στάση της διάνοιας χάρη στην οποία ούτε αρνούμαστε κάτι ούτε το βεβαιώνουμε. Εδώ όμως μπορεί να τεθεί το ερώτημα πώς μπορεί να ζήσει ο Σκεπτικός χωρίς να συναινεί σε καμιά κρίση; Την απάντηση τη δίνει ο Σέξτος (*Πυρρώνειες Ὑποτυπώσεις*, I, 23-24): «Με την προσοχή μας λοιπόν στραμμένη στα φαινόμενα, ζούμε χωρίς να υιοθετούμε φιλοσοφικά δόγματα και τηρούμε τους συνήθεις κανόνες του βίου, αφού βέβαια δεν μπορούμε να μένουμε και τελειώς άπραγοι· φαίνεται μάλιστα ότι αυτή η τήρηση των βιοτικών κανόνων είναι τετραμερής· έχει να κάνει (α) με την καθοδήγηση εκ μέρους της φύσης, (β) με τον καταναγκασμό που ασκούν τα πάθη, (γ) με την παράδοση των νόμων και των εθίμων και (δ) με τα όσα διδάσκουν οι τέχνες.

4 **Η καθοδήγηση της φύσης:** σ' αυτήν οφείλεται το ότι διαθέτουμε αίσθηση και νόηση από τη φύση μας. Ο καταναγκασμός που ασκούν επάνω μας τα πάθη κάνει, ώστε η πείνα να μας οδηγήει στην τροφή και η δίψα στο νερό. Η παράδοση εθίμων και νόμων διαμορφώνει εν δυνάμει το σύστημα αξιών έτσι ώστε να αποδεχόμαστε την ευσέβεια ως αγαθό και την ασέβεια ως κακό. Τέλος, τα όσα διδάσκουν οι τέχνες είναι αυτά στα οποία στηρίζομαστε και δε μένουμε ανενεργοί όσον αφορά στις τεχνικές δεξιότητες που αποκτούμε. Όλα αυτά τα υποστηρίζουμε χωρίς δογματική διάθεση.

5 **Ευδαιμονία:** κεντρικό αίτημα όλης της ελληνιστικής ηθικής είναι η αναγνώριση της ευδαιμονίας ως υπέρτατου αγαθού ή τέλους, δηλ. ως σκοπού για τον οποίο κάθε τι άλλο αποτελεί μέσον. Τόσο για τους Επικούρειους και τους Στωικούς όσο και για άλλους Έλληνες φιλοσόφους, που προηγήθηκαν, κυρίως για τον Αριστοτέλη, βασικό ερώτημα της ηθικής δεν είναι «Ποιες πράξεις είναι οι σωστές;» αλλά «Τι άνθρωπος θα πρέπει να είμαι;» ή «Τι στάση ζωής και τι τακτική πρέπει κανείς να υιοθετεί;». Ο «ευδαίμων» και «καλός» ή ο ηθικά ενάρετος ταυτίζονται τόσο για τον Αριστοτέλη και τον Επίκουρο όσο και για τους Στωικούς. Αν για τον Αριστοτέλη η φροντίδα να γίνει κάποιος καλός και να ζει την πλέον ευδαίμονα ζωή δεν αφορά μόνο στον ίδιο αλλά και στο συμφέρον των άλλων, για τους Επικούρειους και τους Στωικούς η φροντίδα αφορά κυρίως στο τι είναι καλό για το άτομο και στο πώς θα μπορέσει αυτό να ζήσει ευδαίμονα βίο, γι' αυτό και έχουν κατηγορηθεί για εγωισμό και εγωκεντρισμό ή ατομικισμό ή για αδιαφορία και έλλειψη ανθρωπιάς. Με την έννοια της ευδαιμονίας ασχολούνται επίσης τόσο ο πρώιμος Πυρρωνισμός (Πύρρων, Τίμων ο Φλιάσιος), όσο ο ακαδημαϊκός Σκεπτικισμός (Αρκεσίλαος, Καρνεάδης) και ο ύστερος Πυρρωνισμός (Σέξτος ο Εμπειρικός).

6 **Ευδαιμονία και αγαθό:** πρέπει να λεχθεί πως στη σχολή των Σκεπτικών παρατηρείται μια διαφοροποίηση μεταξύ των Πυρρωνείων και Ακαδημαϊκών Σκεπτικών στην πραγμάτευση του *ἀγαθοῦ καθ' ἑαυτοῦ* (δηλ. στις απαντήσεις που δίνουν στο ερώτημα «Τι είναι το αγαθό;») και σχετικά με τα κριτήρια, δηλ. τους τρόπους απόκτησης της ευδαιμονίας, η οποία αντιπαράκειται στην άποψη των Στωικών γι' αυτή. Στη συζήτηση μπορεί να γίνει λόγος για την χρήση της έννοιας «εύλογον» το οποίο κατά τους Στωικούς είναι η αρχή που διέπει τις ορμές του ανθρώπου, όταν αυτές κατευθύνονται προς το αγαθό. Για τους Σκεπτικούς, και ειδικότερα για τον Αρκεσίλαο, «εύλογον» σημαίνει αυτό που αποτελεί λογική εξήγηση, αυτό που γίνεται αποδεκτό από τον ορθό λόγο, και η ευδαιμονία επιτυγχάνεται με τη φρόνηση η οποία στηρίζεται στο κατόρθωμα που είναι εύλογη πράξη (ορθή). Το εύλογον είναι γι' αυτόν όχι κριτήριο γνώσης αλλά κριτήριο πράξης και θετική αφετηρία για την ανθρώπινη συμπεριφορά.

ΕΝΟΤΗΤΑ 6

Ο Πλωτίνος και το «τέλος» της ανθρώπινης ζωής

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν τη διδασκαλία του Πλωτίνου και να τη συγκρίνουν με τη φιλοσοφία του Πλάτωνα.
- Να συνδέσουν την ηθική με τη μεταφυσική και την αισθητική, τη φιλοσοφία με τη θρησκεία.
- Να συσχετίσουν τη διδασκαλία του για το τέλος της ανθρώπινης ζωής με την αριστοτελική και τη χριστιανική αντίληψη.

Το πρωτότυπο κείμενο

Ἐπειδὴ τὰ κακὰ ἐνταῦθα καὶ τόνδε τὸν τόπον περιπολεῖ ἕξ ἀνάγκης, βούλεται δὲ ἡ ψυχὴ φυγεῖν τὰ κακὰ, φευκτέον ἐντεῦθεν. τίς οὖν ἡ φυγή; Θεῶ, φησιν, ὁμοιωθῆναι. τοῦτο δέ, εἰ δίκαιοι καὶ ὄσοι μετὰ φρονήσεως γενοίμεθα καὶ ὄλως ἐν ἀρετῇ. εἰ οὖν ἀρετῇ ὁμοιοῦμεθα, ἅρα ἀρετὴν ἔχοντι; καὶ δὴ καὶ τίτι θεῶ; ἄρ' οὖν τῶ μᾶλλον δοκοῦντι ταῦτα ἔχειν καὶ δὴ τῇ τοῦ κόσμου ψυχῇ καὶ τῶ ἐν ταύτῃ ἡγουμένῳ ᾧ φρόνησις θαυμαστὴ ὑπάσχει; καὶ γὰρ εὐλόγον ἐνταῦθα ὄντας τούτῳ ὁμοιοῦσθαι. (Πλωτίνος, *Ἐννεάδες*, I 2, [19], 1-10)

Πηγές και μεταφράσεις

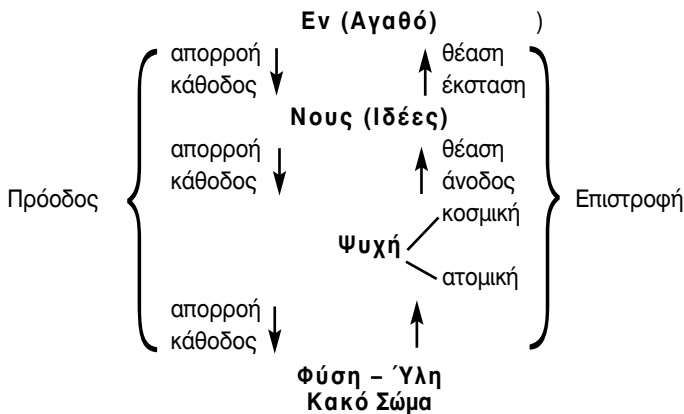
Το αρχαίο κείμενο και η μετάφρασή του από το: Πλωτίνος, *Ἐννεάδες I – III*, τόμος 3, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Π. Καλλιγιάς, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 3 τόμοι, 1994-2004, σελ. 40-41. Το παράθεμα στο περιθώριο από το ίδιο βιβλίο. Τα παράλληλα κείμενα (1) και (2) από τις σελ. 127-129, το παράλληλο κείμενο (3) σελ. 141.

Διδακτικές Επισημάνσεις

Με προσέγγιση ὀρων, ὅπως Νεοπλατωνισμός, αναφερόμαστε στο τελευταίο φιλοσοφικό σύστημα του αρχαίου ελληνικού κόσμου, που ιδρυτής του θεωρεῖται ο Πλωτίνος. Επισημαίνουμε, αφού διαβάσουμε το κείμενο, την εξάρτηση της σκέψης του Πλωτίνου από τον Πλάτωνα, που είναι φανερή στο κείμενο, και τον εκλεκτικό-συνθετικό της χαρακτήρα. Άξονες για την ερμηνευτική προσέγγιση του κειμένου είναι το θέμα της ομοίωσης του ανθρώπου με τον θεό, που προβάλλει ως «τέλος της ανθρώπινης ζωής». Στο ερώτημα «Μπορεί ο άνθρωπος να επιτύχει την ομοίωση με τον θεό;» ο Πλωτίνος, ακολουθώντας τον Πλάτωνα, απαντά θετικά υποστηρίζοντας πως «αυτό επιτυγχάνεται μέσω των αρετών». Η *ὁμοίωσις θεῶ* περιέχεται στον πλατωνικό διάλογο *Θεαίτητος* (176d 1-2) και είναι η σημαντικότερη απάντηση του Πλάτωνα στο ερώτημα για το τέλος, τον τελικό σκοπό της ανθρώπινης ζωής. Κατά τον Πλάτωνα, ο θεός είναι ενάρτετος, συνεπώς μόνο αν ο άνθρωπος καταστεί ενάρτετος επιτυγχάνει την ομοίωση με αυτόν. Αν και ο Αριστοτέλης έχει επισημάνει στα *Ἠθικά Νικομάχεια* (1178b 8-18) ὅτι οι θεοὶ δεν είναι δυνατόν να διαθέτουν αρετές (δικαιοσύνη, ανδρεία, σωφροσύνη), δεδομένου ὅτι η ενέργεια αὐτῶν δεν είναι πρακτική ἀλλὰ θεωρητική, ο Πλωτίνος εισάγει την έννοια της ιεραρχικής εξομοίωσης που του επιτρέπει να διατηρήσει τη σχέση προτύπου-απεικασματος μεταξύ νοητοῦ και αισθητοῦ. Για την ομοίωση προς το Θεό, βλέπε σχετικά Ε.Ρ. Dodds, *Πλάτων και Πλωτίνος*, μτφρ. Σ. Ροζάνη, εκδ. Ἐρασμος, 1η ἐκδ., 1977.

Πλωτίνος και Νεοπλατωνισμός: για να γίνει κατανοητὴ ἡ διδασκαλία του Πλωτίνου, πρέπει να γίνει σύντομη αναφορά στον Νεοπλατωνισμό, με τον οποίο ολοκληρώνεται ἡ φιλοσοφία της αρχαιότητας. Το ενδιαφέρον για την πλατωνική και αριστοτελική φιλοσοφία κυριαρχεί από το 30 μ.Χ. μέχρι το 529 μ.Χ., ὅταν ο αυτοκράτορας της ανατολικῆς ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας Ιουστινιανός ἐκλείσει τις φιλοσοφικές σχολές της Αθή-

νας, αφού δεν επέτρεπε πλέον στους εθνικούς να διδάσκουν σε αυτές. Στόχος των νεοπλατωνικών φιλοσόφων ήταν η ικανοποίηση των φιλοσοφικών ανησυχιών αλλά και των θρησκευτικών αναγκών της εποχής αυτής. Η νεοπλατωνική φιλοσοφία ξεκίνησε με τον Πλωτίνου τον 3ο αι. μ.Χ. (205-270). Διαμορφώθηκε κυρίως από τον Πλωτίνου και τους μαθητές του, δηλ. τον βιογράφο του Πλωτίνου, Πορφύριο, τον Ιάμβλιχο, τον Πρόκλο και τον Δαμάσκιο, και έχει υιοθετήσει πολλά στοιχεία από προγενέστερους φιλοσόφους, όπως τους Προσωκρατικούς, τον Αριστοτέλη, τους Στωικούς και ιδιαίτερα τον Πλάτωνα. Ειδικότερα, η φιλοσοφία του Πλωτίνου έχει καινοτόμα στοιχεία, συνδέοντας τη φιλοσοφία με τη θρησκεία και τη μεταφυσική με την ψυχολογία και την αισθητική. Ο Πλωτίνος διαμόρφωσε σύστημα φιλοσοφικό, στο οποίο διαχώρισε τον κόσμο του πνεύματος από τον κόσμο της ύλης, τον νοητό κόσμο από τον αισθητό. Στον πρώτο υπάρχουν τρεις υποστάσεις που προκύπτουν διά απορροής ή μία από τη άλλη: το *Εν* (Αγαθό), ο *Νους* (οι ιδέες), η *Ψυχή*. Από αυτήν απορρέει μια τέταρτη υπόσταση, η *Ύλη*, ενώ ο άνθρωπος στρέφεται προς το *Εν* από το οποίο δημιουργούνται τα πάντα. Ο Πλωτίνος διαχωρίζει τις τρεις υποστάσεις μεταξύ τους και αυτές από την ύλη και τη φύση. Η ψυχή υπακούει σε διπολικές ροπές. Κατέρχεται στον αισθητό κόσμο, γιατί νοσταλγεί το συγκεκριμένο, παράλληλα όμως νοσταλγεί την παραμονή της στον κόσμο των νοητών, όπου βρίσκεται το πραγματικό κάλλος. Το πλωτινικό φιλοσοφικό σύστημα θεωρείται *μονιστικό*, διότι ο κόσμος προκύπτει κατ' αυτό σε μια αδιάσπαστη σειρά απορροών εκ του Ενός, του Νου και της Ψυχής. Η μετάβαση διά απορροής από την μια υπόσταση στην άλλη κατανοείται από το σχήμα *μονή – πρόοδος – επιστροφή*, στο οποίο αναφέρεται ο Πρόκλος. Βλ. σχετικά το σχεδιάγραμμα που ακολουθεί:

Ο Πλωτίνος έζησε τον 3ο αι. μ.Χ. σε εποχή που η ρωμαϊκή αυτοκρατορία είχε εξασθενήσει. Γεννήθηκε το καλοκαίρι του 204 ή 205 στη Λυκόπολη της Μέσης Αιγύπτου, στις όχθες του Νείλου. Η οικογένειά του ήταν αιγυπτιακή και εύπορη αλλά εκρωμαϊσμένη. Ο ίδιος είχε ελληνική μόρφωση. Σπούδασε φιλοσοφία στην Αλεξάνδρεια, όπου είχε δάσκαλο τον Αμμώνιο Σακκά, και το 243 μ.Χ. συμμετείχε σε ρωμαϊκή εκστρατεία του αυτοκράτορα Γορδιανού εναντίον των Περσών, όπου προσπάθησε να γνωρίσει την φιλοσοφία που ασκούσαν οι Πέρσες και αυτήν που είχαν διαμορφώσει οι Ινδοί γυμνοσοφιστές (*yogi*). Σε ηλικία 40 χρόνων άφησε την Αλεξάνδρεια και εγκαταστάθηκε στη Ρώμη, όπου δίδαξε την ανατολική σοφία και την ελληνική φιλοσοφία και εξασφάλισε την αναγνώριση των κύκλων της εκεί άρχουσας τάξης. Στη διδασκαλία του ασχολήθηκε με την ερμηνεία του Αριστοτέλη, κυρίως όμως του Πλάτωνα. Μελετούσε και συζητούσε μαζί με τους μαθητές του, εκτός άλλων, τις ηθικές αρετές (*Αλκιβιάδης μείζων*), τις πολιτικές αρετές (*Γοργίας*), το ύψιστο Αγαθό (*Φίληβος*), προβλήματα θεολογίας (*Φαίδρος*) κ.ά. Θεωρούσε πως η φιλοσοφία πρέπει να είναι οδηγός της ψυχής στην πορεία της προς το *Εν-Αγαθό* και πως σκοπός του ανθρώπου δεν είναι απλώς η γνώση του Ενός, αλλά η ένωση μαζί του. Ο Πλωτίνος ανέπτυξε φυσική και μεταφυσική φιλοσοφία, όπου βρίσκουμε την ιεραρχία του σύμπαντος στην οποία είναι εμφανής η διάκριση των «υποστάσεων» και η άνοδος/επιστροφή

της ψυχής στο Εν με τη διαδικασία της κάθαρσης. Τα παραδοσιακά στοιχεία που έχει κρατήσει ο Πλωτίνος, είναι η σύλληψη του αγαθού ως υπερβατικής αρχής και η θεώρηση της ψυχής ως αντίθετης και ξένης από το σώμα, υποστηρίζοντας έτσι το δυϊσμό σώματος-ψυχής.

Η εξέλιξη του Νεοπλατωνισμού: ιδρυτής του Νεοπλατωνισμού ήταν ο Πλωτίνος, ενώ ο τελευταίος σχολάρχης του Νεοπλατωνισμού ήταν ο Δαμάσκιος, επικεφαλής της Πλατωνικής Ακαδημίας, όταν ο αυτοκράτωρ Ιουστινιανός την έκλεισε και κατέσχεσε την περιουσία της. Η Ακαδημία στην μακράιωνα ιστορία της (387 π.Χ.-529 μ.Χ.) πέρασε από διάφορες φάσεις, όπως για παράδειγμα τον Σκεπτικισμό, όταν σχολάρχες ήταν ο Αρκεσίλαος (316-241 π.Χ.) και ο Καρνεάδης (214-129 π.Χ.), ενώ επί σχολαρχίας Αντιόχου του Ασκαλωνίτου (130-68 π.Χ.) πλησίασε τους Περιπατητικούς και τους Στωικούς. Ας σημειωθεί πως, κατά την εποχή του Πλωτίνου, το φιλοσοφικό του σύστημα ονομαζόταν Πλατωνισμός, τον οποίο ο Πλωτίνος προσπάθησε να φέρει και πάλι στο προσκήνιο, αφού είχε παραμεριστεί από τους Στωικούς και τους Επικούρειους. Νεοπλατωνικές σχολές λειτούργησαν στη Ρώμη αλλά και στην Αθήνα, στην Πέργαμο, στην Αλεξάνδρεια, στην Αντιόχεια. Ο Νεοπλατωνισμός όπως αναπτύχθηκε στις σχολές αυτές είχε σημαντικές διαφορές, όπως αυτό φαίνεται στις διδασκαλίες του Πορφύριου, του Ιάμβλιχου και του Πρόκλου. Ο απόηχος του Νεοπλατωνισμού ανευρίσκεται στα έργα των Καππαδοκών πατέρων της Εκκλησίας, αλλά και σε θεολόγους και φιλοσόφους του Μεσαίωνα και του Βυζαντίου. Για την επιβίωση και την επίδραση του Νεοπλατωνισμού στη διαμόρφωση της χριστιανικής θεολογίας ενδεικτικά αναφέρονται τα έργα: Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμος Α', εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987 και Β.Ν. Τατάκη, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Αθήνα 1977 και του ίδιου, *Η συμβολή της Καππαδοκίας στη Χριστιανική σκέψη*, Αθήνα 1989, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: βλ. κείμενο και σχόλιο 3, Βιβ. μαθ., σελ. 135.

Ερώτηση 2η: η απάντηση περιέχεται στο παράλληλο κείμενο (3).

Ερώτηση 3η: με την εσωτερική όραση, την ενόραση, επιτυγχάνει κανείς την αυτοσυνειδησία και την αυτογνωσία, ανακαλύπτει την ομορφιά της ψυχής και τις πνευματικές απολαύσεις.

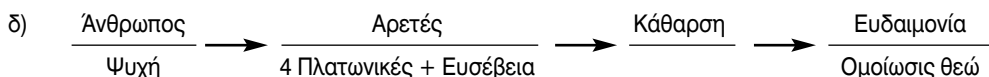
Διαθεματική εργασία

Για τη διερεύνηση του θέματος προτείνεται να γίνει η ανάλυση σε τρεις φάσεις: Στην πρώτη φάση διερευνάται η έννοια της «ομοίωσης» στον Πλάτωνα και τον Πλωτίνο, προκειμένου να εντοπισθούν οι προϋποθέσεις και η μεθοδολογία των δύο φιλοσόφων για την επιλογή και τη σημασία των όρων «ομοίωσης – ομοιότητα – αναλογία» (βλ. σχόλιο 5, Βιβλ. Μαθ., σελ. 135 και γλωσσάριο).

Ενδεικτικά: α) Προϋπόθεση της «ομοίωσης» είναι ότι υπάρχει κάποια ομοιότητα μεταξύ θεού και ανθρώπου ή μια αναλογία μεταξύ του όντος (άνθρωπος, αισθητός κόσμος) και του Αγαθού (Όντως ον, Απόλυτο, Επέκεινα της Ουσίας, Θεός).

β) Η ύπαρξη ομοιότητας και αναλογίας εξηγείται από το γεγονός ότι ο άνθρωπος μέσω των αρετών εξομοιώνεται με τον ενάρετο θεό.

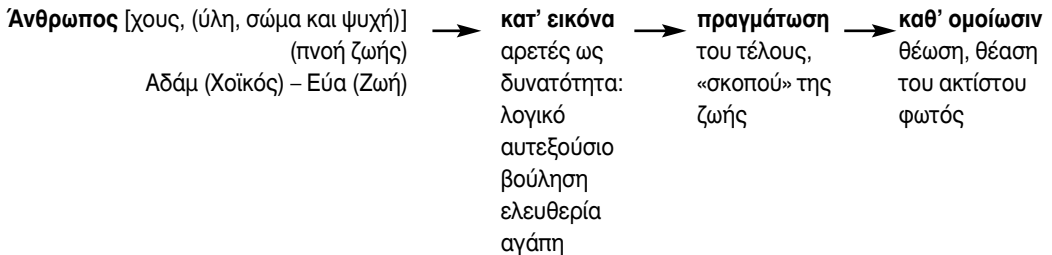
γ) Η δυνατότητα «ομοίωσης» με τον θεό θεμελιώνεται στη συγγένεια της ψυχής και της νόησης του ανθρώπου με την κοσμική (θεική) ψυχή (βλ. σχ. 6, Βιβλ. μαθ., σελ. 135).

Στη δεύτερη φάση διερευνάται η έννοια του «κατ' εικόνα» και του «καθ' ομοίωσιν» στην Π.Δ. (Γεν. 1, 26).

α) Ο άνθρωπος είναι εικόνα του Θεού (έχει λογική, ελευθερία βούλησης, αυτεξούσιο, αγάπη). Τα πρόσημα αυτά είναι δυνατότητες (εν δυνάμει), ενώ με την πραγματοποίησή τους (πράξη, εν ενεργεία) μετα-

βαίνει στο καθ' ομοίωσιν (θέωση). Για τη χριστιανική, ανθρωπολογική θεώρηση του καθ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν, βλ. Νικ. Π. Μπρατσιώτου, *Ανθρωπολογία της Παλαιάς Διαθήκης. Ο άνθρωπος ως θεϊόν δημιουργήμα* (β' έκδοση), εν Αθήναις 1983, σελ. 222-306 και για την αντίθετη βιβλική θεώρηση, βλ. Σάββα Αγουρίδη, *Βιβλικές Θεολογικές Μελέτες. Μύθος-Ιστορία-Θεολογία, Ανάλυση κεφ. 1-11 της Γενέσεως*, Αθήνα 1993, σελ. 146-181.

Βλ. Θρησκευτικά Α' Γυμνασίου, μαθ. 26-27, σελ.136-138 και Βιβλίο εκπαιδευτικού Α' Γυμνασίου, μαθ. 26-27, σελ. 103-110.

Στην τρίτη φάση διαπιστώνουμε: **Σχέση** πλατωνικής και χριστιανικής θεώρησης της ομοίωσης.

Χριστιανισμός: ο Θεός δημιουργός (πρότυπο) του ανθρώπου (εικόνα).

Πλωτίνος: με την έννοια της ιεραρχικής εξομοίωσης αιτιολογείται η σχέση προτύπου (Εν, Αγαθό, Ωραίο, Θεός) και απεικάσματος (Αισθητό, ὕλη, Ἄνθρωπος). (Βλ. Βιβλ. εκπ., διδακτικές επισημάνσεις, σελ. 108).

Διαφορά της σημασίας της ομοίωσης στον Πλωτίνιο και στην Παλαιά Διαθήκη

Το πρόβλημα της μυστικής ένωσης της ψυχής με τον Θεό (Εν, Αγαθό) είναι κοινό στον Πλωτίνιο και στην Παλαιά Διαθήκη και φαινομενικά προτείνεται η ίδια λύση: η «ομοίωσις» με τον Θεό. Εντούτοις, ξεκινούν από διαφορετική αφετηρία και διαφορετικές προϋποθέσεις, καθώς, πέρα από τις εξωτερικές ομοιότητες στη μέθοδο, διαφέρουν ουσιαστικά κυρίως ένεκα της διαφορετικής ανθρωπολογίας και θεολογίας μεταξύ του Νεοπλατωνισμού και του Χριστιανισμού (βλ. E.R. Dodds, *ό.π.*, σελ. 44-46).

Θέμα για συζήτηση ή γραπτή εργασία

Ο καθηγητής, αφού διαβάσει το παράλληλο κείμενο (1), να προκαλέσει με ερωτήσεις τον διάλογο για την κατανόηση της φυγής της ψυχής από τον υλικό-αισθητό κόσμο (μέσα από την αλληγορία του μύθου της Κίρκης και της Καλυψούς) στον νοητό και υπερβατικό κόσμο του Ωραίου και του Αγαθού (επιστροφή στην Ιθάκη). Ενδεικτικά μπορεί να διαβαστεί το αντίστοιχο απόσπασμα από την *Οδύσσεια*. Κατά τον Πλωτίνιο, τα πράγματα του αισθητού κόσμου φαίνονται όμορφα, επειδή συμμετέχουν στην ομορφιά του νοητού κόσμου και, κατ' επέκτασιν, του Θεού.

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

Σχετικά με τη μεταφυσική διάσταση της φιλοσοφίας του Πλωτίνου και τις σχέσεις της με την πλατωνική, βλέπε το απόσπασμα που ακολουθεί: «Η φιλοσοφία του Πλωτίνου είναι θεολογία, οντολογία ή θεωρία περί του είναι και ψυχολογία ή θεωρία περί ψυχής. Η θεμελιώδης αφετηρία του Νεοπλατωνισμού, την οποία αντλεί από την πλατωνική παράδοση, είναι ότι δεν είναι δυνατή καμιά εμπειρική προσέγγιση, καμιά προσφυγή στην εμπειρία για την επίλυση αυτών των προβλημάτων· η ανάλυσή τους πρέπει να είναι αποκλειστικά λογική-νοητική, γιατί οι δομές και οι διαδικασίες που πρέπει να περιγραφούν, ανήκουν σε επίπεδο διαφορετικό και, συγκεκριμένα, ανώτερο από τον κόσμο της αίσθησης, του σώματος και της ύλης. Έτσι, η νέα φιλοσοφία είναι αυστηρότερη από οποιαδήποτε άλλη είχε εκπονηθεί μέχρι τότε· ένα είδος μεταφυσικής. Από τον Πλάτωνα κρατάει κυρίως τη σύλληψη του αγαθού ως υπερβατικής αρχής, τη θεωρία των ιδεών, τη θεώρηση της ψυχής ως αντίθετης και ξένης προς το σώμα. Ως εκ τούτου μελετώνται μόνο οι διάλογοι του

μεταφυσικού και «μυθοπλάστη» Πλάτωνα (ορισμένα βιβλία της *Πολιτείας*, ο *Φαίδων*, ο *Φαίδρος* και ο *Τίμαιος*)» Βλ. Mario Vegetti, *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*, σελ. 384-385.

Νεοπλατωνισμός, θρησκεία και θεουργία: σχετικά με τον Νεοπλατωνισμό και τις σχέσεις του με τη χριστιανική και τη δελφική θρησκεία αλλά και με τη θεουργία (δηλαδή την «παραγωγή θείου», την μετατροπή του ανθρώπου σε θεό μέσω της θεουργικής ιεροτελεστίας, που μετατρέπει τον μύστη σε κατώτερη θεότητα) μπορεί να λεχθεί πως «για τους Νεοπλατωνικούς η χριστιανική σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και τη θεότητα, δηλαδή η ιδέα ότι κάθε άνθρωπος προσεγγίζει τον θεό μέσω της πίστης και της προσευχής για να επιτύχει τη σωτηρία του, δεν αναγνωρίζεται. Για τους Νεοπλατωνικούς το σύμπαν διαρθρώνεται εξ ολοκλήρου στην περιοχή του καθαρού όντος και η δομή του είναι προσιτή μόνο στη νόηση. Η γνώση της αρχής είναι ζήτημα γνώσης που επιτυγχάνεται μόνο από τους φιλοσόφους... Ο Νεοπλατωνισμός δεν είναι μια φιλοσοφία απαγκιστρωμένη από τη θρησκεία... Είναι συνυφασμένος με όλες τις θρησκείες αρκεί να είναι «επίσημες» και μη χριστιανικές. Ήδη, ο Πλούταρχος οικοδομεί ένα θεολογικό σύστημα με βάση την αρχαία ελληνική θρησκεία των θεών του Ολύμπου, όπου εντάσσονται οι μεγάλες θεότητες της Αιγύπτου, όπως η Ίσις και ο Όσιρις· ο Πρόκλος, ολοκληρώνει αυτό το σύστημα, δίνοντας μια θέση σε όλους τους θεούς, είτε είναι Έλληνες είτε Αιγύπτιοι, είτε Μεσοποτάμιοι είτε Πέρσες. Αλλά εδώ υπάρχει ένας πολύ στενός παραλληλισμός μεταξύ μεταφυσικού και θεολογικού συστήματος· οι θεοί είναι «ονόματα» και σύμβολα που υποδηλώνουν το πλήθος των φιλοσοφικών οντοτήτων που υπάρχουν στο μεταφυσικό σύμπαν του Νεοπλατωνισμού» (Vegetti, *ό.π.*).

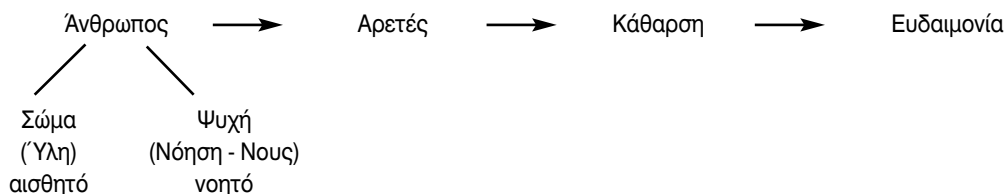
1 Το κακό: ο Πλωτίνος παραθέτει χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κακού στην 8η πραγματεία της *Εννεάδος Ι*, με τον τίτλο *Περί τοῦ τίνα καὶ πόθεν τὰ κακά*, όπου επιχειρεί να ορίσει το κακό που το θεωρεί μη-ον, έλλειψη. Χρησιμοποιεί κατηγορήματα στερητικής φύσης, όπως φαίνεται στο παράθεμα, που είναι όμως και η ουσία του κακού:

«Μπορούμε να νοήσουμε το κακό ως αμετρία έναντι του μέτρου, το άπειρον έναντι του πέρατος, το ανείδεον έναντι του εidoποιητικού (της τυπικής αιτίας), το αεί ενδεές έναντι του όντος που είναι αύταρκες. Το κακό είναι αιωνίως αόριστο, πάντα ασταθές, απόλυτα παθητικό, ποτέ κορεσμένο, είναι απόλυτη πενία» (I.8.3.12-15).

2 Ψυχή του παντός: «η ψυχή κατά τον Πλωτίνιο διακρίνεται σε παγκόσμια και ατομική. Η δεύτερη, μέρος της πρώτης, είναι εκείνη που εισέρχεται στα κατ' ιδίαν αντικείμενα, ακόμη και στα ζώα και τα φυτά. Κατά τον Πλωτίνιο τα άψυχα αντικείμενα στερούνται ζωής, λαμβάνουν όμως κάποια μορφή, προφανώς επειδή και σε αυτά εισήλθε η μορφοποιός Ψυχή» (Δ. Βελισσαρόπουλος, *Πλωτίνος. Βίος και Εννεάδων Περίπτους*, εκδ. Το Άστυ, Αθήνα 2000, σελ. 75).

3 Αρετές: ο Πλωτίνος κάνει αναφορά στις «λεγόμενες πολιτικές αρετές» του Πλάτωνα, δηλ. τη φρόνηση που αφορά το λογικό, την ανδρεία που αφορά το θυμικό, τη σωφροσύνη που συνίσταται σε μια συμφωνία και εναρμόνιση του επιθυμητικού με τον λογισμό, και τη δικαιοσύνη, τη συμφωνία, δηλ. το κάθε μέρος «να κάνει τη δουλειά του στα θέματα εξουσίας και υπακοής» (1, 17-21).

4 Ο Πλωτίνος επιχειρεί οντολογική θεμελίωση της πλατωνικής ηθικής. Θεωρεί πως το Εν και το Πρώτο Αγαθό είναι αρχή και τέλος των αρετών και της ευδαιμονίας. Κατ' αυτόν ο άνθρωπος οδηγείται μέσω των αρετών και της κάθαρσης στην ευδαιμονία, όπως φανερώνει το διάγραμμα:

Σχολιασμός στα παράλληλα κείμενα

1 **Ας φύγουμε για την αγαπημένη μας πατρίδα:** η επιστροφή προς τον νοητό κόσμο όπου το κάλλος ρίχνει άπλετο φως. Το Εν είναι η αρχή του μεταφυσικού συστήματος του Πλωτίνου και ο αποκλειστικός ενοποιητικός του παράγοντας, όπως ακριβώς ο δελφικός Απόλλωνας, ο θεός του Ήλιου, είναι, για τον Παρμενίδη και τον Πλάτωνα, η πηγή και η αρχή του θεολογικού τους συστήματος.

2 **Ωραία ψυχή και εσωτερική όραση:** στο χωρίο αυτό βλέπουμε τη σύνδεση του αισθητού με το νοητό κάλλος, το οποίο απασχόλησε τον Πλωτίνιο σε δύο πραγματείες που αναφέρονται σε θέματα αισθητικής: «Περί του καλού» (*Εννεάδες*, I, 6) και «Περί του νοητού κάλλους» (*Εννεάδες*, V,8). Κατ' αυτόν αρχή της ομορφιάς, του κάλλους, είναι το «εν», η «καλλονή» από την οποία απορρέει «το νοητό κάλλος» και, κατά συνέπεια, το κάλλος των αρετών και της ψυχής. Το αισθητό κάλλος, δηλ. η ομορφιά ενός έργου τέχνης ή ενός φυσικού αντικειμένου, αποκαλύπτει την ιδέα της ομορφιάς, το νοητό κάλλος που φωτίζεται από θεϊκό φως. Τα αισθητά σώματα αποκτούν το φως και το χρώμα από τη θεϊκή φωτοχυσία, αποβαίνουν όμορφα και μας μεταφέρουν στον μεταφυσικό χώρο του νου και του αγαθού. Το εξωτερικό κάλλος άλλωστε ως σύμβολο του πνευματικού μάς οδηγεί προς την ιδέα που το δημιουργεί. Γενικά, ο Πλωτίνιος εξηγεί τη μεταφυσική προέλευση της τέχνης με την περι καλού θεωρία του και υποστηρίζει πως η ομορφιά και η τέχνη οδηγούν τον άνθρωπο στο αγαθό, την πηγή του παντός, όπου υπάρχει άφατη ομορφιά που προκαλεί στον άνθρωπο τον έρωτα να ενωθεί με την αρχή του κόσμου [βλ. και το παράλληλο κείμενο (2)].

3 **Η φύση του Αγαθού:** η φιλοσοφία του Πλωτίνου αποτελεί μια ερμηνεία του Πλάτωνος, και συγκεκριμένα του διαλόγου *Παρμενίδης*, σχετικά με τη φύση του Ενός και της σχέσης του με τα πολλά. Για την έννοια της υπερβατικότητας του Αγαθού στον Πλωτίνιο αφετηρία αποτελεί η *Πολιτεία* 509d, για την ομοίωσή του προς τον Νου ο *Σοφιστής* 247-248e, και ο *Τιμαίος* 39a (βλ. Βιβλίο εκπ., διδακτικές επισημάνσεις, σελ. 108).

Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο E.R. Dodds, η πλωτινική ερμηνεία του Πλάτωνος είναι πρωτότυπη και δημιουργική, καθόσον συντελείται στο πλαίσιο της σύνθεσης πλατωνικών, στωικών, και περιπατητικών στοιχείων της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης. Η ουσία του πλωτινικού συστήματος βρίσκεται στο καινούριο νόημα που το Όλο επιβάλλει πάνω στα μέρη. Η αληθινή του αυθεντικότητα δεν είναι στα υλικά αλλά στο σχέδιό του, ο ίδιος τρόπος θεωρίας (E.R. Dodds, *Πλάτων και Πλωτίνος*, ό.π., σελ. 36).

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Γενική βιβλιογραφία

ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ, Κ. Ι. (επιμ.), *Ελληνιστική φιλοσοφία*, Πρακτικά Τετάρτου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας, (Ρόδος-Λίνδος, 1992), Αθήνα 1994.
LONG, A. A., *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία. Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μτφρ. Σ. Δημόπουλος-Μ. Δραγώνα-Μονάχου, 1987 ανατ., εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003.

SHARPLES, R.W., *Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί. Μια Εισαγωγή στην Ελληνιστική Φιλοσοφία*, μετφρ. Μ. Λυπουρλή, Γ. Αβραμίδης, εκδ. Θύραθεν, Θεσ/νίκη 2002.

ΚΥΝΙΚΟΙ

Πηγές-Κείμενα

ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ν., *Οι αρχαίοι κυνικοί: Αποσπάσματα και μαρτυρίες*, εισαγ.-μτφρ.-σχ., εκδ. Γνώση, Αθήνα 1998.

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ – ΕΠΙΚΟΥΡΙΣΜΟΣ

Πηγές-Κείμενα

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ, *Άπαντα*, εισ.-μετφρ.-σχ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, τόμ. 1, Αθήνα 1994.

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ, *Επιστολή προς Μενοικέα, Κύρια δόξαι. Επικούρου προσφώνησις*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1994.

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ, *Κείμενα-Πηγές της Επικούρειας Φιλοσοφίας και Τέχνης του Ζην*, εισ. D. S Hutchinson., επιμ. Γ. Αβραμίδης, εκδ. Θύραθεν, Θεσ/νίκη 2000.

Μελέτες

- BRUN, J., *Ο επικουρισμός*, μτφρ. Α. Πολέμη, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1964.
 ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, Χ., *Επίκουρος: η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου*, Αθήνα 1954.
 FESTUGIERE, A. J., *Ο Επίκουρος και οι θεοί του*, μτφρ. Ρ. Μπέρκνερ, εκδ. Θύραθεν, Θεσ/νίκη 1999.
 ΜΠΕΝΑΚΗΣ, Α., ΡΟΥΣΣΟΣ, Ε., ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ, Μ., «*Η ελληνική φιλοσοφία μετά τον Αριστοτέλη*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ε', Αθήνα 1974, σελ. 280-305.

ΣΤΩΙΚΟΙ-ΣΤΩΙΚΙΣΜΟΣ**Πηγές-Κείμενα**

- ARINIM, H. von, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, 4 τόμ., Teubner, Λειψία 1903-1905.
 ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ, *Διατριβή Β*, μτφρ. Μ. Γ. Μπίλα, Ι. Σ. Χριστοδούλου, εκδ. Ζήτρος, Θεσ/νίκη 2003.
 ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ, *Εγχειρίδιον*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1996.
 ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ, *Εγχειρίδιον*, ΜΑΡΚΟΥ ΑΥΡΗΛΙΟΥ, *Εις εαυτόν*, ΚΛΕΑΝΘΟΥΣ, *Ύμνος εις Δία*, παράφραση Στέφανος Δέλτα, προλογ. σημ. Αλ. Π. Ζάννας, εκδ. Βιβλιολογία των «Εστίας», Αθήνα 2002.
 ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ, *Άπαντα*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλια Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, 2 τόμ., εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1998.
 ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ, *Επιλογή από τα «Εις Εαυτόν»*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1996.

Μελέτες

- BRUN, J., *Ο στωικισμός*, μτφρ. Σ. Βασιλείου, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1990.
 EDELSTEIN, L., *Ο στωικός σοφός*, μτφρ. Ρ. Μπέρκνερ, εκδ. Θύραθεν, Θεσ/νίκη 2002.
 ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ, Κ., (επιμ.), *Θέματα στωικής φιλοσοφίας*, αφιέρωμα περιοδικού Δευκαλιών, 15/1 (1997).
 SCHOFIELD, M., *Η στωική ιδέα της πόλης*, μτφρ. Χλ. Μπάλλα, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997.

ΣΚΕΠΤΙΚΟΙ-ΣΚΕΠΤΙΚΙΣΜΟΣ**Πηγές-Κείμενα**

- ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ, Γ. (επιμ.), *Οι σκεπτικοί. Αναγνωστικό της αρχαίας σκεπτικής φιλοσοφίας*, εισαγ. Ρ. Suber, μτφρ. Γ. Αβραμίδης κ.ά., εκδ. Θύραθεν, Θεσ/νίκη 2003.
 ΣΕΣΤΟΣ Ο ΕΜΠΕΡΙΚΟΣ, *Πυρρώνειες Υποτυπώσεις Α'*, Εισαγωγή Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά, μετφρ. Στυλιανός Δημόπουλος, εκδ. Ζήτρος, Θεσ/νίκη 2002.

Μελέτες

- ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΑΛΑ, Τ., *Μαθήματα γνωσιολογίας και οντολογίας. Ο αρχαίος σκεπτικισμός. Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1987.

ΡΩΜΑΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ**Μελέτες**

- BROWN, P., *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας, 150-750 μ.Χ.*, μτφρ. Ε. Σταμπόγλη, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
 DODDS, E. R., *Εθνικοί και χριστιανοί σε μια εποχή αγωνίας. Από τον Μάρκο Αυρήλιο ως τον Μεγάλο Κωνσταντίνο*, μτφρ. Κ. Αντύπας, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.

ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΟΙ**Πηγές-Κείμενα**

- ΠΛΑΤΙΝΟΣ, *Εννεάδες 30-33*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλια Γ. Τζαβάρας, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1995.
 ΠΛΑΤΙΝΟΣ, *Εννεάς Ι-III*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλια Π. Καλλιγιάς, 3 τόμ., Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1994-2004.
 ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, *Περί του Πλωτίνου βίου*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλια, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1991.
 ΠΡΟΚΛΟΥΣ, *Στοιχειώδεις Θεολογική*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλ. E. R. Dodds, μτφρ. Ι. Σακκαλής, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1982.

Μελέτες

- ΑΝΑΣΤΑΣ, Μ., «Οι μεταγενέστεροι νεοπλατωνικοί», στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ζ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σελ. 333-336.
 ARMSTRONG, A., *Πλωτίνος*, μτφρ. Ν. Παπαδάκης-Μ. Κόφφα, επιμ. Ε.Κεχροπούλου, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2006.
 ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ.Κ., *Πλωτίνος. Βίος και Εννεάδων Περιήλους*, Αθήνα 2000.
 DODDS, E. R., *Πλάτων και Πλωτίνος*, μτφρ. Στ. Ροζάνη, εκδ. Έρασμος, Αθήνα 1977.
 ΖΙΝΤΣΕΝ, Σ., *Μυστικισμός και μαγεία στη νεοπλατωνική φιλοσοφία*, μτφρ. Ι. Γ. Καλογεράκος, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2000.
 ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. Ν., *Πλάτων-Πλωτίνος-Ωριγένης*, Αθήνα 1959.
 ΚΟΥΤΡΑΣ, Δ., *Η έννοια του φωτός εις την αισθητικήν του Πλωτίνου*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1968.
 ΛΟΥΟΥ, Α., *Οι ύστεροι νεοπλατωνικοί*, μτφρ. Ν. Παπαδάκης-Μ. Κόφφα, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2006.
 ΜΑΡΑΓΓΙΑΝΟΥ-ΔΕΡΜΟΣΗ, Ε., *Ύστεροι πλατωνικοί φιλόσοφοι*, Αθήνα 2002.
 MERLAN, P., *Η ελληνιστική φιλοσοφία από τον Πλάτωνα έως τον Πλωτίνο*, μτφρ. Σπ. Παπαϊωάννου, επιμ. Ε. Κεχροπούλου, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2006.
 ΜΟΥΣΤΟΡΟΥΛΟΣ, Ε. (επιμ.), *Philosophy in Hellenistic Alexandria*, Proceedings of the Conference held at the Bibliotheca Alexandrina (March 8-9, 2006), Publications of the Greek Chapter of the Friends of the Bibliotheca Alexandrina, Athens 2006.
 ΜΠΕΓΣΟΣ, Μ., *Διόνυσος και Διονύσιος. Ελληνισμός και Χριστιανισμός*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.
 RAPPE, S., *Μελετώντας τον νεοπλατωνισμό*, μετφρ. Ν. Παπαδάκης και Μ. Κόφφα, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2005.
 ΡΟΥΣΣΟΣ, Ε., «*Νεοπλατωνισμός*», στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΣΤ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1976, σελ. 449-459.
 ΡΟΥΣΣΟΣ, Ε., *Ο Ηράκλειτος στις Εννεάδες του Πλωτίνου*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1968.

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβέρνησης τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν βιβλιόσημο προς απόδειξη της γνησιότητάς τους. Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δε φέρει βιβλιόσημο θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.